

Kocatepe İslami İlimler Dergisi
Journal of Kocatepe Islamic Sciences
e-ISSN: 2757-8399
cilt/volume: 7 • sayı/issue 1 • (Haziran/June): 145-167

Tüketici Sözleşmelerinde Yer Alan Gecikme Bedeli Koşulunun Müşteri Sorumluluğuna Etkisi

*The Effect of the Delay Fee Condition in Consumer
Contracts on Customer Liability*

Mustafa ÇAKIR

Doç. Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı
Associate Prof., Presidency of Religious Affairs
Ankara/Türkiye

✉ hoca_mustafa_@hotmail.com orcid.org/0000-0002-2942-6035

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 12.03.2024

Kabul Tarihi / Accepted: 04.06.2024

Yayın Tarihi / Published: 15.06.2024

Atıf: Çakır, Mustafa. "Tüketici Sözleşmelerinde Yer Alan Gecikme Bedeli Koşulunun Müşteri Sorumluluğuna Etkisi". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 7/1 (Haziran 2024), 145-167. <https://doi.org/10.52637/kiid.1451729>

Cite as: Çakır, Mustafa. "The Effect of the Delay Fee Condition in Consumer Contracts on Customer Liability". *Journal of Kocatepe Islamic Sciences* 7/1 (June 2023), 145-167. <https://doi.org/10.52637/kiid.1451729>

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayıncı/Publisher: Afyon Kocatepe University • <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kiid> • kiid@aku.edu.tr

© Mustafa ÇAKIR | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0
(CC BY-NC) International License

Tüketici Sözleşmelerinde Yer Alan Gecikme Bedeli Koşulunun Müşteri Sorumluluğuna Etkisi

Öz

İnsanoğlunun gündelik hayat içerisinde ihtiyaç duyduğu gereksinimleri karşılayabilmesini mümkün kılan meşru yollardan biri de malî sözleşmelerdir. Karşılıklı rıza ve dürüstlük temeline dayalı borç sözleşmeleri yoluyla insanlar, ihtiyaç duyulan şeylere bizzat mülk yoluyla sahip olabilir veya menfaatle sınırlı süreli mülkiyet tesis edebilirler. Bunlar malî karşılığı olan veya teberru nitelikli sözleşmeler olabilir. İslâm, insanların birbirlerine ait olan mal ve hizmetlerden faydalanmasını mutlaka bedel şartına bağlamamıştır. Bilakis inanç temeline bağlı karşılıksız olarak sunulacak her türlü faydayı kendi katından ödüllendirmeyi vaat etmiştir. Bununla birlikte bireyin kazanç sağlama amaçlı sözleşme ilişkilerinde bulunması da kendisine tanınan en temel haklardan biri olarak görülmüştür. Buradaki temel ölçü, taraflar arası karşılıklı rıza ve sözleşmelerin haksız kazanç sağlamaya sebep olabilecek unsurlardan arındırılmış olmasıdır. Nitekim İslâm'da dokunulmaz kabul edilen malın muhafazası ve zaruret ya da ihtiyaç düzeyindeki gereksinimlerin meşru bir zeminde elde edilmesi, İslâmî ölçülere uygun iktisadî ilişkilerin tesis edilmesi ve yasaklanan yollardan uzak kalınması ile mümkündür. Genel hukuk düzeni ve temel ahlak sınırları çerçevesinde bireylerin dilediği taraflarla dilediği koşullarda sözleşme yapması, kendilerine tanınan en temel haklardan biridir. Bu kapsamda insanlar arası borç ilişkilerini düzenleyen sözleşmelerde tarafları yükümlülük altına sokan her bir hükmün serbestçe belirlenmesi esastır. Ancak günümüzde sosyal ve ekonomik alanda meydana gelen gelişmeler, hüküm ve koşulların standart olarak belirlendiği yeni tip sözleşmeler ortaya çıkarmıştır. Yaygın olarak tek taraflı genel işlem koşullarının belirlenmesi esasına dayalı düzenlenen bu tür sözleşmelerde hukukî açıdan gözetilmesi gereken bir takım genel ölçü ve sınırlar olmakla birlikte mer'î hukuka uygun kabul edilen bazı koşullar İslâm hukuku açısından problem olarak görülebilmektedir. Sözleşmelerde borçların ifasına yönelik ileri sürülen ceza koşulu uygulaması bunlardan biridir. Tarafların anlaşmasına bağlı olarak geçerlilik kazanan ve borç sözleşmelerinde alacağın gereği gibi ya da hiç ifa edilmemesi durumunda borçluya karşı ileri sürülebilen ceza koşulu, asıl borç ve zarardan bağımsız bir edimdir. İslâm'ın faiz konusundaki ilkesel duruşu, sözleşmelerde yer alan ceza koşulunun meşruiyeti noktasında zihinlerde şüphe bırakabilmektedir. Bu çalışmada, gündelik hayatın olağan akışı içerisinde birey veya kurumların ihtiyaç duyduğu mal, hizmet ya da finansmanın temininde, taraflar arası akdedilen sözleşmelerde standart olarak ileri sürülen gecikme bedeli koşulunun müşteri sorumluluğuna etkisi İslâm hukuku açısından ele alınmaktadır. Çalışmada öncelikle standart sözleşmeler ve gecikme bedeli uygulamasının hukukî zeminine İslâm borçlar hukuku ile mukayeseli şekilde yer verilmiştir. Daha sonra sözleşmelerde gecikme bedeli ileri sürülmesinin hükmüne dair öne çıkan yaklaşımlara ve gerekçelerine genel olarak değinilmiştir. Son olarak günümüz şartlarında borç sözleşmelerinin ayrılmaz bir parçası şeklinde uygulanan ceza koşulunun bu konuda seçim hakkına sahip olamayan müşterinin sorumluluğuna etkisi, sözleşmenin sıhhati ve toplumun içerisinde bulunduğu genel ihtiyaç ve zorunluluk hali açısından tartışılmıştır. Çalışmada sonuç itibarıyla; sözleşme ilişkisine dayalı ve zimmette para olarak tayin edilen borçların ifasında kasıtlı geciktirme ve istismarın önlenmesi amacıyla da olsa sözleşmeye eklenen gecikme bedeli uygulamalarının faiz gibi bir sakınca içermesi bakımından problemsiz görülemeyeceği düşünülmektedir. Bununla birlikte bu tür şartlar, doğrudan akdin konusunu oluşturmadığı gibi, günümüz şartlarında pek çok temel ihtiyacın giderilmesinde taraflara bu koşullarda sözleşme yapmak dışında başka bir imkân da sunulmamaktadır. İslâm hukukunun toplumun ihtiyaçlarını gözeten dinamik yapısı ve metodolojisinin sunduğu imkânlar incelendiğinde, bu tür koşullarda mal/hizmet alan tarafın umûmu'l-belvâ, genel ihtiyaç ve zaruret kapsamında fıkhen muaf kabul edilmesinin mümkün olabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Borç, Ceza Koşulu, Gecikme Cezası, Faiz.

The Effect of the Delay Fee Condition in Consumer Contracts on Customer Liability

Abstract

One of the legitimate ways that enable human beings to fulfill the needs they need in daily life is financial contracts. Through debt agreements based on mutual consent and honesty, people can own the things they need through property themselves or establish limited-term ownership through interest. These may be contracts with financial equivalents or donations. Islam does not make people's use of goods and services belonging to each other conditional on payment on the contrary, it has promised to reward from itself all kinds of benefits that will be offered free of charge based on faith. In addition, it has been seen as one of the most fundamental rights granted to the individual to enter into contractual relations for the purpose of earning profit. The basic criterion here is mutual consent between the parties and that the contracts are free of elements that may lead to unfair gain. As a matter of fact, preserving the property that is considered untouchable in Islam and obtaining the necessities at the level of necessity on a legitimate basis is possible by establishing economic relations in accordance with Islamic standards and staying away from prohibited ways. It is one of the most fundamental rights granted to individuals to make contracts with any party they wish, under any conditions they wish, within the framework of the general legal order and basic morality. In this context, it is essential that each provision that puts the parties under obligation in contracts regulating debt relations between people is determined freely. However, today's developments in the social and economic fields have created new types of contracts in which terms and conditions are determined as standard. Although there are some general criteria and limits that must be observed from a legal perspective in such contracts, which are commonly prepared on the basis of unilateral determination of general transaction conditions, some conditions that are considered to be in accordance with the valid law may be seen as problems in terms of Islamic law. The application of penalty clauses for the performance of debts in contracts is one of them. The penalty clause, which is effective depending on the agreement of the parties and which can be claimed against the debtor in case the receivable is not fulfilled properly or at all in debt contracts, represents an action independent of the actual debt and damage. Islam's principled stance on interest may leave doubts about the legitimacy of the penalty clause in contracts. In this study, the effect of the delay fee condition, which is put forward as a standard in contracts concluded between the parties in the supply of goods, services or financing needed by individuals or institutions in the ordinary course of daily life, on customer liability is discussed from the perspective of Islamic Jurisprudence. In this study, first of all, the legal basis of standard contracts and delay fee application are included in comparison with Islamic law of obligations. Then, the prominent approaches and justifications regarding the provision of late payment fees in contracts are generally included. Finally, the effect of the penalty clause, which is applied as an integral part of debt contracts in today's conditions, on the responsibility of the customer who does not have the right to choose in this regard, is discussed in terms of the soundness of the contract and the general state of need and obligation in the society. As a result, in this study, it is evaluated that the application of delay fees added to the contract, even for the purpose of preventing intentional delay and abuse in the performance of debts based on contractual relationship and assigned as money in embezzlement cannot be seen as problem-free, as it contains a drawback such as interest risk. However, it is also a clear reality that such conditions do not directly constitute the subject of the contract and that in today's conditions, the parties are not offered any other opportunity other than making a contract under these conditions in order to meet many basic needs. When the opportunities offered by the dynamic structure and methodology of Islamic law, which takes into account the needs of the society, are examined, it is thought that in such conditions, it may be possible for the party receiving goods/services to be considered exempt from the law within the scope of *umum al-belwa*, general need and necessity.

Keywords: Islamic Jurisprudence, Debt, Penalty Clause, Delay Penalty, Interest.

Giriş

Allah Teâlâ Müslümanlara, kendisine karşı son derece saygılı bir hayat tarzını benimsemelerini ve yasaklanan eylemlerden sakınmalarını emretmiştir.¹ İslâm'da bireyin en temel sorumluluğunu ifade eden kulluk kavramı sadece Yüce Yaratıcı'ya yönelik belli görevlerle sınırlı olmayan, bireyler arası ilişkileri de kapsayan geniş bir muhtevaya sahiptir. Bu çerçevede İslâm, getirmiş olduğu hükümler ve oluşturduğu değerler sistemi ile bireylerin sosyal ve iktisadî ilişkilerini şekillendirerek insanlar arasında zulüm ve haksızlığa zemin oluşturabilecek muamelelerin önüne geçmeyi hedeflemiştir.

İktisadî faaliyetleri İslâmî ilke ve hükümlere uygun olarak gerçekleştirmek ve buna dair asgari gerekli bilgiyi edinmenin her Müslümanın görevi olduğu kuşkusuzdur.² Ne var ki zamana ve zemine bağlı değişim ve gelişmeler bireyleri iradesinin ve gücünün üzerinde birtakım şartlara uymaya mecbur bırakabilmektedir. Bu bağlamda günümüzde İslâmî hassasiyetle hareket etmeye çalışan taraflar özellikle kurum ve kuruluşlarla girmiş oldukları borç ilişkilerinde uygulanan standart/tip sözleşmeler gereği gecikme cezası gibi dinen problem olarak görülen bazı engellenemez şartlarla karşı karşıya gelebilmektedir. Tek taraflı herhangi bir müdahalenin mümkün olmadığı ve insanların ihtiyaçları sebebiyle uzak kalamadığı bu tür sözleşme ilişkilerinde müşteri konumundaki tarafların sorumluluğu meselesi zihinleri kurcalayan bir problem olarak varlığını korumaktadır.

Elektrik, su, doğalgaz, iletişim, ulaşım vb. ihtiyaçlar ya da diğer temel yaşam gereksinimlerinin karşılanabilmesi için kurumlarla yapılan sözleşmelerde, borcun vadesinde ödenmemesi durumuna karşı öngörülen ceza koşulunun faiz sebebiyle dinen caiz olmayacağı şeklindeki fetvalar³ bu tür sözleşmelere taraf olmak zorunda kalan her Müslüman bireyde haklı olarak tedirginlik oluşturabilmektedir. Aynı şekilde sadece Türkiye'de 2023 Ekim ayı itibarıyla sayısı 113 milyon 948 bin 320 civarında olan⁴ kredi kartları hakkında; "vaktinde borcunu ödemek üzere bile olsa, gecikme faizi içeren kredi kartlarını kullanmak caiz değildir"⁵ hükmüyle toplumun bu tür sözleşmelerden kaçınmasını beklemenin yaygın bir sıkıntı oluşturacağını tahmin etmek zor değildir. Bu nedenle günümüz şartlarındaki gecikme bedeli olgusunu, sözleşmelerin hukukî çerçevesi ve mevcut ekonomik şartlar açısından ele alarak değerlendirmek gerekmektedir.

Ülkemizde ve İslâm dünyasında cezaî şart konusunda bazı çalışmalar yapılmış olmakla birlikte bu çalışmalarda⁶ günümüz tip sözleşmelerinde yer verilen cezaî şartlar karşısında müşterinin sorumluluğu üzerinde müstakil bir problem olarak durulmamıştır. Bununla birlikte bazı Müslüman ülkelerde gerçekleştirilen ilmî toplantılarda sunulan bildiri ve müzakere düzeyindeki çalışmalarda bir kısmı genel olarak, bir kısmı ise İslâmî finans kuruluşlarının taraf olması açısından borçluya karşı ileri sürülen gecikme faizinin hükmüne

¹ *Kur'an Yolu Medîli*, çev. Heyet (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2023), Âl-i İmrân 3/102.

² Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî, *Ihyâu 'ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1402/1982), 2/64; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Meyyâre el-Fâsî, *el-İtkân ve'l-ihkâm şerhu Tuhfeti'l-hükkâm*, thk. Muhammed Abdüsselâm Muhammed Sâlim (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1432/2011), 1/520.

³ "Karâr: el-Bey' bi't-taksîd", *Mecelletü Mecmai'l-Fikhi'l-İslâmî* 6/1 (1410/1990), 447-448; "Karâr: es-Selem ve tatbîkâtühu'l-muâsıra", *Mecelletü Mecmai'l-Fikhi'l-İslâmî* 9/1 (1417/1996), 663-665; "Karâr: eş-Şartu'l-cezâî", *Mecelletü Mecmai'l-Fikhi'l-İslâmî* 12/2 (1421/2000), 305-306.

⁴ Bankalararası Kart Merkezi (BKM), "Kart Sayıları" (Erişim 19 Aralık 2023).

⁵ Örnek olarak bk. "Karâr: Bitâkatü'l-i'timân gayru'l-muğaddât", *Mecelletü Mecmai'l-fikhi'l-İslâmî* 12/3 (1421/2000), 675-676; Orhan Çeker, *Fetvalarım - 1* (Konya: Damla Ofset, 2014), 233.

⁶ Mesela bk. Muhammed b. Abdülaziz b. Sa'd el-Yemenî, *eş-Şartu'l-cezâî ve eseruhû fi'l-ukûdi'l-muâsıra* (Riyad: Câmîatü el-Melik es-Suûd, Doktora Tezi, 2005/1426), 1-438; Pekdemir, *İslâm Hukukunda Sözleşmelerde Cezai Şart*, 1-305; Metin Erbay, *İslam Hukukunda Kaparo ve Cezai Şart* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992), 1-34; Üsâme el-Hamevî, *eş-Şartu'l-cezâî fi'l-fikhi'l-İslâmî* (Dımaşk: Dâru'n-Neuvâdir, 1433/2012), 1-515; Mahmut Samar, *Akitlerde Şart Hürriyeti* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2020), 1-150. Ayrıca İslam İşbirliği Örgütüne bağlı Fıkıh Akademisinin 12. dönem toplantısında "cezaî şart" özelinde sunulan tebliğ ve müzakereler için bk. *Mecelletü Mecmai'l-fikhi'l-İslâmî* 12/2 (1421/2000), 7-301.

temas edilmiştir. Anılan çalışmalarda sonuç olarak önerilen kanaatlerin genel olarak ihtiyaç, zaruret ve umûmu'l-belvâ gerekçesi ile müşteri konumundaki tarafların gecikmeye düşmemek üzere bu tür sözleşmelere girmesinin müsamaha ile karşılanabileceği ya da söz konusu şartların etkisiz kabul edileceği noktasında yoğunlaştığı söylenebilir.⁷

Üç kısımdan oluşan bu çalışmada, öncelikle günümüzde yaygın olarak kullanılan standart/tip sözleşmelerin hukukî niteliği ortaya konulacaktır. Ardından sözleşmelerde ileri sürülen gecikme bedeli uygulamalarının fikhî boyutu devlet ve şahıs/tüzel kişilik ayrımı üzerinden incelenecektir. Son olarak gecikme bedeli koşulunun müşteri sorumluluğuna etkisi meselesi, fikhin sunduğu ölçü ve imkânlar çerçevesinde tetkik edilecektir.

Makale başlığı için tercih edilen “gecikme bedeli” ifadesinin karşılığı olarak doktrinde “cezaî şart”, “ceza koşulu” ve “gecikme cezası” gibi kavramlar yer almaktadır. Cezaî şart ya da kanundaki yeni ismiyle ceza koşulu ile gecikme cezası bazen birbirinin yerine kullanılabilir.⁸ Ancak konuya dair bazı çalışmalarda da vurgulandığı üzere gecikme zammı daha çok zamanında ödenmeyen parasal kamu alacaklarına karşı devlet tarafından yasal düzenlemeye bağlı olarak uygulanan ve ceza niteliği ağır basan özel bir anlama sahiptir.⁹ Makale; genel olarak birey, tüzel kişilikler ve devlet arasında yapılan sözleşmelerde ileri sürülen gecikme bedeli koşulunu içerdiğinden, her iki kavramın da ortak alanına girebilmektedir. Bu yüzden çalışmanın başlığında “gecikme bedeli” ifadesi bilinçli olarak tercih edilmiştir.

1. Standart Sözleşmeler ve Gecikme Bedeli Koşulunun Hukukî Temelleri

Anayasal bir hak olan sözleşme özgürlüğü¹⁰ çerçevesinde taraflar, hukuk düzeni sınırları içerisinde kalmak kaydıyla dilediği kişi ile dilediği koşullarda sözleşme akdetme serbestisine sahiptir.¹¹ Sözleşmelerin geçerliliği, kanunda aksi öngörülmediği sürece herhangi bir şekle bağlı değildir.¹² Dolayısıyla borç sözleşmelerinde muhtevanın imkânsızlığı, hukukun emredici normları ile çelişme, kişilik haklarına ve genel ahlaka aykırılık söz konusu olmadıkça akitlerin tip ve içeriğini belirleme konusunda tarafları yasal olarak kısıtlayıcı bir durum söz konusu değildir.¹³

Kanunun emredici hükümlerine, ahlaka, kamu düzenine ve kişilik haklarına aykırı veya konu itibarıyla ifası imkânsız sözleşmeler hükümsüz kabul edilir. Sözleşme hükümlerinden bir kısmının hükümsüz olması kural olarak diğer hükümlerin geçerliliğini etkilemez. Ancak söz konusu bu hükümler olmaksızın sözleşme yapılamayacaksa, yani anılan bu hükümler

⁷ 8-9 Aralık 2019'da Küveyt'te düzenlenen 8. Fıkıh Şûrasında “Hüküm'd-duhûli bi-ukûdi'l-bey' evi'l-icâre elletî tüfrazu fhâ garâmetü te'hîr velâ yakbelü't-tarafu'l-meşrûtu leh hazfehâ” isimli oturumda sunulan dört adet bildiri için bk. *el-Buhûs ve evrâku'l-amel (Mu'temeru Şûra'l-Fikhî es-Sâmin / 8-9 Aralık 2019)* (Küveyt: y.y., 1441/2019), 97-177. Ayrıca bk. Abdüsettar Ebû Gudde, “Bitâkatü'l-i'timân ve tekyîfuha's-şer'î”, *Mecelletü Mecmai'l-Fikhî'l-İslâmî 7/1* (1412/1993), 371; Muhammed Takî el-Osmânî, “el-Münâkaşa”, *Mecelletü Mecmai'l-Fikhî'l-İslâmî 7/1* (1412/1993), 674-675.

⁸ Cezaî şart (ceza koşulu); borç sözleşmelerinde alacağın gereği gibi ya da hiç ifa edilmemesi durumunda borçluya karşı ileri sürülen, asıl borçtan bağımsız ekonomik bir edimi ifade etmektedir. Cezaî şart sözleşmeden kaynaklı zarardan bağımsız bir edimdir. Alacaklı hiçbir zarara uğramamış olsa bile kararlaştırılan cezanın ifası gerekir (Türk Borçlar Kanunu (TBK), *Resmî Gazete* 27836 (4 Şubat 2011), Kanun No. 6098, md. 180). Borcun ifasını sağlamaya yönelik bu şart, emredici nitelikte olmayıp, tarafların anlaşmasına bağlı olarak hüküm ifade etmektedir. Fikret Eren, *Borçlar Hukuku - Genel Hükümler* (İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 1994), 3/365-367.

⁹ Sıddık Muhammed el-Emîn ed-Darîr, “eş-Şartu'l-cezâî”, *Mecelletü Mecmai'l-Fikhî'l-İslâmî 12/2* (1421/2000), 74; Nâcî Şefîk Acem, “eş-Şartu'l-cezâî fi'l-fikhî'l-İslâmî”, *Mecelletü Mecmai'l-Fikhî'l-İslâmî 12/2* (1421/2000), 208; Şevket Pekdemir, *Sözleşmelerde Cezaî Şart* (Samsun: Ondokuzmayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 54-55; Didem Başar, “İfaya Eklenen Cezaî Şart”, *Dicle Üniversitesi Adalet Meslek Yüksekokulu Dicle Adalet Dergisi 2/4* (Aralık 2018), 72-73.

¹⁰ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, *Resmî Gazete* 17863 (9 Kasım 1982), Kanun No. 2709, md. 48.

¹¹ TBK, md. 26. Ayrıca bk. Ercan Akyiğit, *Borçlar Hukuku-Genel Hükümler* (Sakarya: Sakarya Yayıncılık, 2015), 46.

¹² TBK, md. 12.

¹³ Eren, *Borçlar Hukuku*, 1/386-387; Fatih Bilgili – Ertan Demirkapı, *Borçlar Hukuku-Genel Hükümler* (Bursa: Bora Basım Yayın Dağıtım, 2022), 53.

sözleşmenin olmazsa olmaz bir parçası ise bu durumda sözleşmenin tamamı hükümsüz kabul edilir.¹⁴

Çağımızın sosyal ve ekonomik koşulları sözleşmelerin karakterini önemli ölçüde etkilemiş, özellikle kamu ya da özel hukuk tüzel kişiliği statüsündeki taraflarca kitlelere yönelik düzenlenen sözleşmeler standart bir şekle bürünmüştür. İltihakî/katılmalı akitler olarak da adlandırılabilen¹⁵ standart/tip sözleşmelerde, koşullar tamamen ya da kısmen taraflardan sadece biri veya üçüncü tarafça belirlenmekte, diğer tarafın sözleşmeyi kendisine teklif edilen şekliyle kabul etme veya etmeme dışında bir seçim hakkı olmamaktadır.¹⁶ Günümüzde kurum ya da kurumsal firmalarla yapılan sözleşmeler “genel işlem koşulları”¹⁷ içeren bu tür tip sözleşmelerden oluşmaktadır.

Standart sözleşmelerin, modern hayat içerisinde pek çok tarafla aynı amaca yönelik gerçekleştirilen işlemlerin muhteva bakımından standardizasyonu ve eşit koşullarda daha hızlı hizmet sunulması gibi özellikleri bakımından pratik faydalar içerdiği söylenebilir. Bununla birlikte bu tür sözleşmeler tüketicilerin zorunlu olarak ihtiyaç duyduğu hizmetleri elde etmesinde güçlü tarafın kendi şartlarını istediği gibi kabul ettirmesi gibi bir sonucu da beraberinde getirmektedir.¹⁸

Günümüzde kurum veya kuruluşlar tarafından düzenlenen sözleşmelerin yaygın olarak genel işlem koşulları içeren tip sözleşmelerden oluştuğu dikkate alındığında cezaî şartları da bu çerçevede ele almak gerekmektedir. Türk Borçlar Kanunu’nda alacaklının hakları kapsamında sözleşmelerde ileri sürülen cezaî şartlar prensip olarak hukuka uygun kabul edilmektedir. Buna göre, borcun belirlenen şartlara uygun olarak ifa edilmemesi durumuna bağlı bir ceza kararlaştırılmışsa alacaklının asıl borçla birlikte cezanın ifasını talep etme hakkı bulunmaktadır.¹⁹ Bu husus doktrinde “ifaya eklenen ceza koşulu” şeklinde ifade edilmektedir.²⁰ Bu cezanın miktarını tarafların serbestçe belirlemesi genel kuraldır. Ne var ki hâkimin aşırı gördüğü ceza miktarında indirim hakkı saklıdır.²¹

Türk hukukunda sözleşme içeriğinin belirlenmesinde söz konusu olan genel hukukî çerçeve, kamu düzeni, kişi hakları ve genel ahlak dikkate alınarak getirilen sınırlamalar İslâm borçlar hukukunda da söz konusudur. Bu durum, dinin fert ve toplum maslahatı arasındaki dengeyi gözetmesinin zorunlu bir sonucudur.²² İslâm hukukunda, sözleşmelerde yer alan ve akdin doğuracağı hukukî neticelere etki eden kayıtlardan, akdin doğasına uygun veya bunu pekiştiren türden kabul edilenlerde genel olarak serbestliğin hâkim olduğunu söylemek mümkündür. Bunun dışında kalan şartlarda ise sözleşmenin türü de dikkate alınarak; nassa/hukuka uygunluk, taraflara sağladığı menfaatin niteliği, amacı, örf vb. pek çok açıdan geniş bir tasnif söz konusudur.²³

¹⁴ TBK, md. 27.

¹⁵ Birbiri yerine kullanılabilen “standart sözleşme” ve “iltihaki sözleşme” kavramları hakkında daha farklı bir değerlendirme için bk. Murat Aydoğdu, “6098 Sayılı Türk Borçlar Kanununda Düzenlenen Genel İşlem Koşullarının Konu Bakımından Uygulama Alanı”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 13/2 (2011), 6-7.

¹⁶ Eren, *Borçlar Hukuku*, 1/277; Başak Görgeç, “Genel İşlem Koşullarının Kişilik Hakkı Kapsamında Değerlendirilmesi”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 19/1 (2013), 411.

¹⁷ Türk Borçlar Kanununda “Genel İşlem Koşulları”; “bir sözleşme yapılırken düzenleyenin, ileride çok sayıda benzer sözleşmede kullanmak amacıyla, önceden, tek başına hazırlayarak karşı tarafa sunduğu sözleşme hükümleri” olarak tanımlanmıştır (TBK, md. 20).

¹⁸ Eren, *Borçlar Hukuku*, 1/278-279. Bu konuda ayrıca bk. Abdürrezzâk Ahmed es-Senhûrî, *Mesâdiru'l-hak fi'l-fikhi'l-İslâmî* (Beyrut: Menşûratü'l-Halebi'l-Hukûkiyye, 1998), 2/74-77.

¹⁹ TBK, md. 179.

²⁰ Bilgili – Demirkapı, *Borçlar Hukuku*, 227-228.

²¹ TBK, md. 182.

²² Halit Çalış, “İslâm Borçlar Hukukunda Akit Serbestisi ve Genel Olarak Sınırlamaları”, *Dini Araştırmalar* 7/19 (2004), 271-272.

²³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Abdurrahman Haçkalı, “İslâm Hukuku Açısından Akit Serbestisi Prensibi”, *Dini Araştırmalar* 5/13 (2002), 119-136; Hasan Ali eş-Şâzelî, *Nazariyyetü's-şart fi'l-fikhi'l-İslâmî* (Riyad: Dâru Küñûzi İşbiyyâ, 1430/2009), 1-743; Samar, *Akitlerde Şart Hürriyeti*, 19-140.

Para borçlarında cezaî şart meselesi modern döneme ait yeni bir olgudur.²⁴ Klasik fıkıh eserlerinde, şartların sözleşmelere etkisi tartışmasının yapıldığı kısımda gecikme koşulu meselesi yer almamaktadır. Bu durumu, borçlarda fazlalık şartı ileri sürülmesinin önemli ölçüde faiz başlığı altında işlenmiş olmasıyla açıklamak mümkündür. Bu sebeple çalışmanın bu bölümünde, fıkıh doktrini içerisinde tartışılan şart nazariyesinin taksimine ve buna dair detaylara girilmeyecektir. Ancak makalenin kapsamı hem faiz hem de şart nazariyesi ile ilişkili olduğundan, çalışmanın bundan sonraki kısmında hem şartlı akitlelerde genel olarak benimsenen ölçüler hem de faize dair ilkeler dikkate alınarak günümüz borç sözleşmelerinde taraflarca üzerinde mutabık kalınan gecikme bedeli koşulunun müşteri sorumluluğuna etkisinin tespitine çalışılacaktır.

2. Sözleşmelerde Gecikme Bedeli İleri Sürülmesinin Fıkhî Hükümü

Sözleşmelerde borcun zamanında ifasını sağlamaya yönelik bir müeyyide olarak gecikme bedeli ileri sürülmesi, devlete karşı olan alacaklarda olabildiği gibi şahıs veya tüzel kişiliklerin alacakları için de söz konusudur. Bu kısımda devlet tarafından ileri sürülen gecikme zammı/cezası ile şahıs ya da tüzel kişilik statüsündeki tarafların ileri sürdüğü ceza koşulunun hüküm bakımından farklı bir mahiyete sahip olup olmadığını tespit açısından ikili taksim tercih edilmiştir.

2.1. Gecikme Bedelinin Devlet Tarafından Uygulanması

İslâm hukukunda devletin, toplumun genel düzenini sağlama görev ve yetkisi kapsamında hukuka aykırı eylemlere karşı müeyyide uygulama hakkı vardır. Nas yoluyla doğrudan takdir edilmemiş cezalar prensip olarak devletin takdirine bırakılmıştır.²⁵ Bu kapsamda klasik fıkıh eserlerinde suçlara karşı caydırıcılığı temin etme ve toplum düzeninin korunması kapsamında ihtar, tehdit, teşhir, darp, sürgün, hapis vb. bedenî ya da psikolojik pek çok ceza türünden söz edilmektedir.²⁶ Devletin suçlara para cezası uygulaması ise İslâm hukukçuları arasında gerekçe bakımından daha farklı bir ihtilafın konusudur.²⁷

Hanefilerden İmam Ebû Yûsuf'a (öl. 182/798) nispet edilen bir görüş ve mezhep içi diğer bazı nakillere göre; devletin bir seçenek olarak malî tazir cezası uygulaması prensip olarak caizdir. Bazı fakihler bunu; devletin suçluya ait bir malı, caydırma amaçlı baskı unsuru olarak bir müddet elinde tutması ve daha sonra iade etmesi şeklinde yorumlamışken diğer bazıları, suçlunun işlediği hatadan vazgeçmeye yanaşmaması durumunda el konulan bu malın nihayetinde devletin hazinesine dâhil edilebileceğini ifade etmişlerdir. Bunun yanı sıra Hanefî kaynaklarda malî tazir cezasının İslâm'ın ilk dönemlerinde söz konusu olup daha sonra bu hükmün neshedildiği görüşü de yer almaktadır.²⁸

Devletin malî ceza uygulaması konusunda öne çıkan çekimser tavrın ağırlıklı olarak, bir Müslümanın malının şer'î bir sebebe bağlı olmaksızın elinden alınması endişesinden kaynaklandığını burada belirtmek gerekir. Fakat zamanla Mâverâünnehir Hanefîlerinin devlete para cezası uygulama yetkisi tanıyan görüşleri doğrultusunda, hazineye intikal ettirilecek bir para cezası uygulamasının devletin takdirine bağlanarak kabul gördüğü anlaşılmaktadır.²⁹

Fıkıh tarihinde İmam Ebû Yûsuf dışında İbn Teymiyye (öl. 728/1328) ve İbn Kayyim el-Cevziyye (öl. 751/1350), geçmişte Hulefâ-i Râşidîn ve daha sonra gelen devlet idarecilerinin

²⁴ Yemenî, *eş-Şartu'l-cezâî*, 340.

²⁵ Abdülkadir Avde, *et-Teşrîu'l-cinâî'l-İslâmî* (Beyrut: Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, ts.), 2/633.

²⁶ Abdullah Çolak, *İslam Ceza Hukuku* (Çorum: Kitap Dünyası, 2018), 150-170.

²⁷ Avde, *et-Teşrîu'l-cinâî'l-İslâmî*, 2/705.

²⁸ Zeynüddîn b. İbrahim b. Muhammed (İbn Nüceym), *el-Eşbâh ve'n-nezâir* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1999), 5/44; Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilaziz b. Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1412/1992), 4/61-62.

²⁹ Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh ve Siyaset* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2016), 128-131.

bu tür uygulamaları olduğu temelinden hareketle, devletin maslahat gereği malî tazir türünden cezalar uygulayabileceği görüşünü benimsemişlerdir.³⁰

Devletin malî ceza uygulaması konusunda müspet görüşe sahip âlimlerin bu husustaki kanaatleri ilkesel olup münhasıran para borçları için söz konusu değildir. Ayrıca malî tazir cezası; bu kanaati benimseyen âlimlere göre de yegâne ceza değil, kişilerin durumuna göre hâkimin tercihsel olarak uygulayabileceği cezalandırma yollarından sadece biri olarak tartışılmıştır.³¹ Bu bakımdan devletin kendisine ya da bir başkasına ait para borcunu ödemeyen kimseye yaptırım olarak para cezası uygulaması klasik dönem eserlerinde hususen tartışılmış bir konu değildir.

Muasır âlimlerden Vehbe ez-Zühaylî (öl. 1436/2015), malî tazir cezasına cevaz verenlerin, bunu para borçları dışındaki gayri hukukî kabahatler için söz konusu ettiklerini belirtmektedir.³² Malî tazir cezalarının aslı para borcu olmayan yükümlülüklerin yerine getirilmemesi sebebiyle uygulanabileceği düşüncesi bazı günümüz araştırmacıları tarafından da paylaşılmakta ve devletin ya da ilgili kurumlarının alışveriş ve tüketim ödencü (karz) gibi para borçlarında kendisi veya şahıs/özel kuruluş lehine malî ceza uygulamasının faiz olacağı değerlendirilmektedir.³³

2.2. Gecikme Bedelinin Şahıs veya Tüzel Kişilikler Tarafından İleri Sürülmesi

İmalat, inşaat, tedarik vb. iş-hizmet sözleşmelerinin zamanında yerine getirilmemesine bağlı olarak hizmeti yüklenen taraflara yönelik belirlenen ceza şartlarında günümüz âlimlerince genel olarak herhangi bir sakınca görülmemektedir.³⁴ Ancak karz, alışveriş ya da hizmet alımından kaynaklı vadeli borç vb. taraflardan birinin zimmetinde bedel olarak tayin edilmiş borçlara karşı gecikme bedeli uygulanması hususunda muasır âlimlerin farklı kanaatleri söz konusudur.

2.2.1. Gecikme Bedeli Koşulunun Mutlak Olarak Caiz Olmadığı Görüşü

Muasır fakihlerin çoğunluğu, zamanında ödenmemiş para borçları için gecikme cezası kararlaştırılmasının haram olduğu kanaatindedir.³⁵ Bu görüşün temel gerekçesi, baştan ileri sürülen böyle bir fazlalığın İslâm'ın haram kıldığı vade (nesfe) faizi ile birebir örtüştüğü düşüncesidir.³⁶

³⁰ Takıyyüddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *el-Fetâvâ'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408/1987), 5/530; Şemsüddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ebîbekr (İbn Kayyım el-Cevziyye), *İ'lâmu'l-muvakkîn an-Rabbî'l-âlemîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996), 2/75.

³¹ Avde, *et-Teşrîfu'l-cinâi'l-İslâmî*, 2/708.

³² Vehbe ez-Zühaylî, *el-Muamelâtü'l-mâliyye el-muâsıra* (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1427/2006), 179-180.

³³ Hüseyin Esen, "İslam Hukuku Açısından Borcun Geciktirilmesi Halinde Uygulanabilecek İşlemler", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/36 (2012), 42. Suudi Arabistan Daimi İlmî Araştırmalar ve Fetva Kurulunun (el-Lecnetü'd-dâime li'l-Buhûsi'l-İlmiyye ve'l-İftâ), geciken su borçları karşısında ilgili devlet kurumunun gecikme cezası uygulamasında âlimlerin sahih görülen görüşüne göre ve kamu maslahatı gereği bir sakınca olmayacağını beyan etmesi, bu konudaki genel kabule göre farklı sayılabilecek bir fetva örneği olarak görülebilir (*Fetvâva'l-Lecneti'd-dâime li'l-buhûsi'l-İlmiyye ve'l-iftâ*, haz. Ahmed b. Abdürrezzâk ed-Dervîş (Riyad: Dâru'l-Müeyyed, 1424/2003), 22/216-217). Benzer bir kanaat için bk. Nihat Dalgın, *Gündemdeki Tartışmalı Dinî Konular* (Samsun: Etüt Yayınları, 2010), 479.

³⁴ *Ebhâsu Hey'eti kibâri'l-ulemâ* (Riyad: er-Riâsetü'l-Âmme li'l-Buhûsi'l-İlmiyye, 1434/2013), 1/293-296; "Karâr: bi-şe'ni mevdûi's-şarti'l-cezâi", *Mecelletü Mecmai'l-fikhi'l-İslâmî* 12/2 (1421/2000), 305-306; Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions (AAOIFI), *el-Meâyîru's-şer'iyye* (Riyad: Dâru'l-Meymân, 1437/2015), Standart no: 3-2/3; Vehbe ez-Zühaylî, "et-Ta'kîb ve'l-Münâkaşa", *Mecelletü Mecmai'l-fikhi'l-İslâmî* 12/2 (1421/2000), 265-266; Hamevî, *eş-Şartu'l-cezâi*, 379.

³⁵ Pekdemir, *İslâm Hukukunda Sözleşmelerde Cezai Şart*, 160.

³⁶ Zühaylî, *el-Muamelâtü'l-mâliyye*, 180; Ali Ahmed es-Sâlûs, *eş-Şartu'l-cezâi*, *Mecelletü Mecmai'l-fikhi'l-İslâmî* 12/2 (1421/2000), 165; Acem, "eş-Şartu'l-cezâi", 206, 223; *Karârâtü'l-Mecmai'l-Fikhiyyi'l-İslâmî* (Râbitatü'l-Âlemi'l-İslâmî) (el-Mekketü'l-Mükerrreme: Râbitatü'l-Âlemi'l-İslâmî, ts.), 297; Yemenî, *eş-Şartu'l-cezâi*, 210; Hamevî, *eş-Şartu'l-cezâi*, 228, 473-474.

İslâm İşbirliği Örgütüne bağlı Fıkıh Akademisi, XII. dönem toplantısı neticesinde aldığı kararda, aslî yükümlülüğün para borcu olduğu sözleşmelerde ileri sürülen cezaî şartın dinen haram kılınan faiz kapsamında olduğu görüşünü kabul etmiştir.³⁷

2.2.2. Gecikmeden Kaynaklı Fiilî Zararın Talep Edilebileceği Görüşü

Geciken borçlar karşısında baştan belirlenen sabit gecikme bedeli ödenmesini caiz görmeyen âlimler, sonuç itibarıyla gecikmeden kaynaklı uğranılan maddî zararların tahsilinde sakınca görmemektedirler.

İslâm İşbirliği Örgütüne bağlı Fıkıh Akademisi cezaî şart ile ilgili kararında, gecikmeden kaynaklı uğranılan maddî gerçek zararların tahsil ettirilebileceğini karara bağlamıştır. Ancak anılan kararda, gecikmeden kaynaklı maddi herhangi bir zararın oluşmaması veya gecikmenin gayri iradî sebeplerden kaynaklanması durumunda ceza koşulunun işletilmeyeceğine de dikkat çekilmiştir.³⁸ Bu kanaatin esas olarak İslâm'ın, zarar vermeyi yasaklayan ve zararın ortadan kaldırılmasını öğütleyen genel ilkelerine dayanmakta olduğu söylenebilir.³⁹

Ödemenin geciktirilmesi sebebiyle borcun tahsili için işletilen hukukî sürecin doğurduğu masrafların, oluşan zarar kapsamında değerlendirilip değerlendirilmeyeceği de bu bağlamda merak edilen hususlardan biridir. Vehbe ez-Zühaylî, borcun tahsili için katlanılan mahkeme masrafları veya diğer fiilî masrafların alınabileceği kanaatindedir.⁴⁰ AAOIFI de bu yönde bir kanaate sahip olup, ödeme gücü olmasına rağmen ödeme yapmayan borçludan, dava ve diğer takip masraflarının tahsil edilmesinin caiz olduğu görüşünü standartlaştırmıştır.⁴¹

2.2.3. Hayır Cihetine Bağışlanmak Üzere Malî Ceza İleri Sürülebileceği Görüşü

AAOIFI ve İslâmî finans kuruluşlarının özel bazı fetva komiteleri, ödeme gücü olmasına rağmen borcunu vadesinde ödemeyen müşterilere karşı, hayır cihetinde harcanmak üzere belli miktar ya da oranda malî cezanın ileri sürülebileceğini kabul etmiştir.⁴² Bu kanaat diğer bazı muasır âlimler tarafından da benimsenmiştir.⁴³

İslâmî finans kurumlarının faiz hassasiyetinin istismar edilmemesi adına zarurî bir müeyyide şekli olarak⁴⁴ benimsenen bu kanaat, bazı Mâlikî kaynaklarda yer alan ve genel olarak bir kimsenin muhatabına verdiği sözü yerine getirmemesi veya bu söze aykırı davranması durumunda kendisini tasadduk yükümlülüğü altına sokmasını caiz gören örneklerle dayandırılmaktadır.⁴⁵ Fakat işaret edilen meselelerde, özel olarak herhangi bir alışveriş ya da kredi ilişkisinden kaynaklı bir gecikme için ilave fazlalık ödemeyi içeren ve

³⁷ "Karâr: eş-Şartu'l-cezâi", *Mecelletü Mecmai'l-Fikhi'l-İslâmî* 12/2 (1421/2000), 305-306.

³⁸ "Karâr: eş-Şartu'l-cezâi", *Mecelletü Mecmai'l-Fikhi'l-İslâmî* 12/2 (1421/2000), 305-306.

³⁹ Mustafa ez-Zerkâ, *Fetâvâ* (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1431/2010), 441.

⁴⁰ Zühaylî, *el-Muâmelâtü'l-mâliyye*, 180.

⁴¹ AAOIFI, Standart no: 3-2/1/4. Bu görüşe dayanak olarak klasik fıkıh müktesebatında bazı Mâlikî ve Hanbelî kaynaklarda, borçlunun alacaklısını oyalaması ve hak sahibinin ondan alacağını ancak masraf gerektirecek şekilde almak zorunda kalması halinde tahakkuk eden bu masrafın borçludan alınabileceğini ifade eden hükümler mevcuttur. Mesela bk. Burhânüddîn Ebu'l-Vefâ Muhammed b. Ferhûn, *Tabsiratü'l-hükkâm fî usûli'l-akdiye ve menâhici'l-ahkâm* (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1423/2003), 1/371 Alâuddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Süleyman b. Ahmed el-Merdâvî, *el-İnsâf fî ma'rifeti'r-râcihi mine'l-hilâf*, thk. Muhammed Hamid el-Fikî (b.y.: y.y., 1375/1956), 5/276.

⁴² AAOIFI, Standart no: 3-2/1/8, 34-5/2/8; Karârât ve tavsiyâtü Nedevâti'l-bereke li'l-iktisâdi'l-İslâmî, haz. Abdüssettâr Ebü Guddê-İzzüddîn Muhammed Hüce (Cidde: el-Emânetü'l-Âmme li'l-Hey'eti's-Şer'iyye, 1422/2001), 91, 209; *Fetâvâ Hey'eti'r-rekâbeti's-Şer'iyye li-Benki'l-Bahreyn el-İslâmî* (Manama: Benk el-Bahreyn el-İslâmî, 1437/2016), 352.

⁴³ Muhammed Takî el-Osmânî, "Ahkâmu'l-bey' bi't-taksîd - Vesâiluhu'l-muâsıra fî dav'i'l-fikhi'l-İslâmî", *Mecelletü Mecmai'l-Fikhi'l-İslâmî* 7/2 (1412/1992), 60-61; Vehbe ez-Zühaylî, *Fetâvâ muâsıra* (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1429/2008), 110; Muhammed ez-Zühaylî, *Mevsûatü kadâyâ İslâmîyye muasıra* (Dimaşk: Dâru'l-Mektebî, 1430/2009), 5/217-218, 220.

⁴⁴ Hüseyin Tunç, *Katılım Bankacılığı* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2010), 225.

⁴⁵ Ebü Abdillâh Muhammed b. Muhammed el-Hattâb, *Tahrîru'l-kelâm fî mesâili'l-iltizâm*, thk. Abdüsselâm Muhammed eş-Şerîf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1404/1984), 170-171.

meseleye doğrudan kıyas/asıl olabilecek bir örnek bulamamış olduğumuzu burada belirtmeliyiz.

2.2.4. Mahrum Kalınan Kârın Talep Edilebileceği Görüşü

Muasır âlimlerin bir kısmı, kasıtlı olarak geciktirilen para borçları sebebiyle alacaklının mahrum kaldığı kazancı tazmin ettirilebileceği kanaatindedir. Ancak bunun baştan bir ceza koşulu olarak ileri sürülmesi ile gecikme sonrasında takdir edilerek tazmin ettirilmesi konusunda farklı kanaatler söz konusudur.

Suudi Arabistan Kıdemli Âlimler Heyeti, 1974 yılında aldığı kararda, sözleşmelerde ileri sürülen cezaî şartı, prensip olarak dinen geçerli bir özür olmadıkça bağlayıcı/muteber bir şart olarak görmekle birlikte bu tür şartların, uğranılan zarar ve mahrum kalınan fayda ile dengeli, adil ve insafli olması gerektiğine dikkat çekmiştir.⁴⁶ Muasır âlimlerden Abdullah b. Süleyman el-Menî⁴⁷ ve Siddık Muhammed el-Emîn ed-Darîr⁴⁸ de borcunu ödeme imkânına sahip olmasına rağmen geciktiren kimsenin, bundan kaynaklı alacaklının uğradığı zararı ve kaçırdığı malî faydayı tazmin etmesine yönelik sözleşmeye konulan cezaî şartın sahih bir şart olduğunu savunmaktadır.

1985 yılında İstanbul'da düzenlenen Albaraka 3. İslâm İktisadı Zirve Toplantısında; alacaklının özürsüz gecikmelerden kaynaklı kâr kaybı ile yükümlü tutulabileceği çoğunluğun görüşü olarak benimsenmiş ancak kâr kaybı miktarının sözleşme esnasında belirlenmesi faize yol açabileceği endişesiyle caiz görülmemiştir.⁴⁹

Borcunu ödeme imkânı olmasına rağmen şahsî çıkarını önceleyerek gecikmeye düşen kimseden bankanın o dönem içerisindeki kârı dikkate alınarak tespit edilen oranın talep edilebileceği görüşü prensip olarak diğer bazı muasır âlimler tarafından da benimsenmiştir.⁵⁰

Klasik fıkıh literatüründe para borçları için muhtemel kârın tazmini söz konusu değildir.⁵¹ Mahrum kalınan kârın tazmin ettirilebileceği görüşünü benimseyen muasır âlimler, borcunu ödeme hususunda temerrüde düşen kişinin bu durumunu daha çok gasp sebebiyle oluşan kazanç kaybına benzetmektedirler.⁵² Gasp edilen varlıklara ait menfaatlerin tazmini meselesi ise klasik fıkıh ekolleri içerisinde tartışmalıdır.

Hanefî mezhebinin erken dönem düşüncesinde gasp edilen malın menfaatinin tazmine konu olamayacağı genel kural olmakla birlikte sonraki dönem Hanefîleri, özellikle vakıf, yetim malı ve kiraya vermek üzere hazır bulundurulmuş (mu'addün li'l-istiğlâl) malların gasp edilen menfaatlerinin tazminine cevaz vermişlerdir.⁵³ Öte yandan Hanefîlerden İbnü'l-Hümâm (öl. 861/1457), sonraki Hanefîlerin haksız yere jurnal (siâye) sebebiyle kişileri zarara uğratanların tazminle yükümlü tutulması görüşünden hareketle menfaatlerin tazmininde de

⁴⁶ *Ebhâsu Hey'eti kibâri'l-ulemâ*, 1/293-296.

⁴⁷ Abdullah b. Süleyman el-Menî, bu kanaatini ayrıca kaporalı satış örneğinde müşterinin kaparo vererek yapmış olduğu alışveriş sözleşmesinden cayması durumunda satıcının, bu süre zarfında kaçırılmış olduğu satış fırsatının bir karşılığı olarak hak ettiği bedel ile de temellendirmektedir. Bk. Abdullah b. Süleyman el-Menî, *Buhûs fi'l-iktisâdi'l-İslâmî* (Beirut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1416/1996), 412-415.

⁴⁸ Siddık Muhammed el-Emîn ed-Darîr, "el-İttifâk alâ ilzâmi'l-medîni'l-mûsir bi-ta'vîdi zararı'l-mumâtele", *Mecelletü Ebhâsi'l-İktisâdi'l-İslâmî* 3/1 (1405/1985), 118.

⁴⁹ Karârât ve tavsiyâtü Nedevâti'l-bereke li'l-iktisâdi'l-İslâmî, 55-56.

⁵⁰ Mesela bk. Zerkâ, "Hel yukbelü şer'an el-hükmü ale'l-medîni'l-mümâtil bi't-ta'vîdi ale'd-dâin?", 110-111; Hayreddin Karaman, *Hayatımızdaki İslâm* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 1/390-391; Rahmi Yaran, *İslam Hukukunda Borcun Gecikmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 1997), 238; Yunus Araz, "Katılım Bankalarında Geri Ödenmeyen Borç İşlemlerinde Cezâî Şart mı, Yoksa Muhtemel Kârın (Menfaatin) Tazmini mi?", *Tevilat* 4/1 (Haziran 2023), 272.

⁵¹ Araz, "Katılım Bankalarında Geri Ödenmeyen Borç İşlemlerinde Cezâî Şart mı, Yoksa Muhtemel Kârın (Menfaatin) Tazmini mi?", 265.

⁵² Karârât ve tavsiyâtü Nedevâti'l-bereke li'l-iktisâdi'l-İslâmî, 55; Mustafa Ahmed ez-Zerkâ, "Hel yukbelü şer'an el-hükmü ale'l-medîni'l-mümâtil bi't-ta'vîdi ale'd-dâin?", *Mecelletü Ebhâsi'l-İktisâdi'l-İslâmî* 2/2 (1405/1985), 109; Yaran, *İslam Hukukunda Borcun Gecikmesi*, 164, 174, 238; Karaman, *Hayatımızdaki İslâm*, 392.

⁵³ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 6/206; Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâva-yı Ali Efendi (Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin Fetâvâ'sı ile birlikte)*, (Dersaadet: Şirket-i Sahafiyye-i Osmâniye Matbaası, 1224/1809), 2/192.

bu kanaat üzerinden gidilebileceğini ifade eder. Bu konuda öğrencisi İbn Emîru Hâc (öl. 879/1474) da onunla aynı görüşü paylaşarak, bu konudaki fesadın önünün alınması bakımından sonraki Hanefilerce kayıtlanan üç sınıf dışında mutlak olarak bu görüşle fetva vermekte bir beis olmayacağını söyler.⁵⁴ Bunun dışında Hanefilerde gasp edilen paranın menfaatinin tazmin edilmesi kaynaklarda mevzubahis değildir.

Şâfiîlere göre; menfaati tazmin edilecek mallar, kiraya konu olabilen ve karşılığında ücret alınabilen mallar olmalıdır. Dolayısıyla para gibi kiralamaya konu olamayan malların gasbında menfaat tazmini söz konusu olmaz.⁵⁵

Hanbelîler, prensip olarak menfaatleri mal mesabesinde gördüklerinden bunların gasba konu olması halinde tazmin edileceğini benimserler.⁵⁶ Hanbelî mezhebine göre bir kimse, gasp ettiği para ile ticaret yapacak olsa elde edeceği kâr o paranın sahibine ait olur. Çünkü bu kâr, paranın nemasıdır ve gasp edenin bunda bir hakkı bulunmamaktadır. Ahmed b. Hanbelî'den (öl. 241/855) rivayet edilen bir görüşe göre ihtilaftan kurtulmak adına bu kârın tasadduk edilmesi gerekir.⁵⁷ Konunun bir diğer boyutu olan, gasp edilen paranın ticarete konu edilmemesi halinde muhtemel kârın tazmin edilip edilmeyeceği meselesine ise temas edilmemektedir.

Gasp edilen varlığın para olması durumunda zamana bağlı kaybedilen menfaatin tazmin edilebileceği görüşüne en açık şekilde bazı Mâlikî kaynaklarda rastlanmaktadır. Buna göre bir kimsenin parasını gasp eden kişinin, bu paranın aslına ilaveten, sahibinin bununla ticaret yapmakla elde edeceği asgari kazancı da tazmin etmesi gerekir.⁵⁸ Mâlikî fakih Karâfi (öl. 684/1285), konumuzla ilgili bu kısmı özetle şu şekilde tahlil etmiştir:

a) Paranın sahibi parayı ticaret için kullanmıyordu ise ve gasp eden de ticaret için kullanmamış, sadece harcamış veya borcunu ödemişse, geri ödemesi gereken anaparadır. Çünkü burada kaybedilen kârın tespiti mümkün değildir.

b) Paranın sahibi bu parayı ticarete kullanıyor olmasına rağmen gasp eden bunu ticarete kullanmamışsa, burada gasp müddetince paranın sahibinin elde edecek olduğu ve gasp sebebiyle mahrum kaldığı kâr alınabilir. Ancak bu süre içerisinde ticaretin kâr getirmeyeceği biliniyorsa bu durumda bir şey alınmaz.⁵⁹

Gecikme cezasını gasp edilen mala benzetmek kanaatimizce isabetli değildir. Zira malın menfaatini satmakla paranın menfaatini satmak birbirinden oldukça farklı şeylerdir. Öte yandan para gibi doğrudan ticaret riskine dâhil edilmeyen bir sermaye üzerinden elde edilmiş gibi bir kâr kaybı hesabı yapılması da kanaatimizce İslâm'daki risk-kazanç ilişkisi bakımından haksız kazanç şüphesinden uzak değildir. Bir başka açıdan, geciken borçlarda "paranın mahrum kalınan kârı" anlayışından hareket etmenin, Batı'daki klasik faiz nazariyelerinde bu uygulamayı meşrulaştırmak üzere ileri sürülen, "sermayenin kirası"⁶⁰ ya da "sermaye

⁵⁴ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî, *et-Takrîr ve't-tahbîr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1999), 3/204.

⁵⁵ Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebir*, thk. Ali Muhammed Muavvaz – Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1414/1994), 7/162.

⁵⁶ Şemsüddîn Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *Şerhu'z-Zerkeşî alâ Muhtasari'l-Hırakî*, thk. Abdullah b. Abdurrahmân b. Abdullah el-Cibrîn (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1413/1993), 4/171.

⁵⁷ Ebu'l-Ferec Şemsüddîn Abdurrahmân b. Ebî Ömer Muhammed b. Ahmed İbn Kudâme, *eş-Şerhu'l-kebir alâ metni'l-Muknî' (Muvaffakuddîn İbn Kudâme'nin el-Muğni'si ile birlikte)*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 5/440-441; Ebu Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme, *el-Kâfi fî fikhi'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Muhammed Hasen Muhammed İsmâil eş-Şâfi (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2001), 2/220.

⁵⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Ömer et-Temîmî el-Mâzerî, *Şerhu't-Telkin*, thk. Muhammed el-Muhtâr es-Selâmî (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2008), 3(1)/95-96; Kâsım b. İsa b. Nâcî et-Tenûhî, *Şerhu İbn Nâcî et-Tenûhî alâ metni'r-Risâle* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1428/2007), 2/278.

⁵⁹ Şihâbüddîn Ebu'l-Abbas Ahmed b. İdrîs el-Karâfi, *ez-Zehîra*, thk. Muhammed Huccî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994), 8/317.

⁶⁰ Kanunla belirlenen faizin şer'an yasak olmayıp paranın kullandırılması süresine karşılık alınan kira olduğu şeklinde bazı görüşler Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş döneminde Mansûrîzâde Saîd (öl. 1923) gibi düşünürler

sahibinin borçlu lehine sermayesinden perhiz etmesi (tüketmemesi)” gibi bir anlayışı yeşertebileceği⁶¹ de gözden uzak tutulmamalıdır.

Son olarak bazı günümüz araştırmalarında cezaî şarttan farklı olarak mahrum kalınan kar payının tazmininde baştan bir belirleme ile zihinlerin karıştırılmayıp gerçekten oluşan zararın giderilmesinin sağlandığı yönündeki tespit⁶² de kanaatimizce tahkike muhtaçtır. Zira prensip olarak faizsiz finans ilkeleri doğrultusunda hareket eden finans kuruluşlarının kredi sağlamaya yönelik tip sözleşmelerinde bu konuda alınacak gecikme bedelinin baştan oransal olarak belirlenmiş olduğu görülmektedir:

“Tarafların kesin ve dönülemez mutabakatına göre temerrüt halinde banka geciken borca, taraflar arasında yazılı olarak mutabık kalınan gecikme cezası oranları esas alınarak yapılacak kıstelyevm hesaplamayla bulunacak tutarı; gecikmenin başladığı gün ile borcun fiilen ödendiği gün arasındaki süre için gecikme cezası olarak ilave etme hakkına sahiptir. Taraflar arasında oran konusunda yazılı bir mutabakat yoksa hesaplamanın yapıldığı tarihte bankanın finansman işlemlerine (tüketici işlemleri dâhil) uyguladığı en yüksek cari akdi kâr payı (kârlılık) oranlarının %50 fazlasına kadar bir oran esas alınır.”⁶³

3. Gecikme Bedeli Koşulunun Müşteri Sorumluluğu Açısından Tahlili

Sözleşmelerde ileri sürülen gecikme bedelini haklı bir koşul kabul eden ve dolayısıyla bu konuda müspet yaklaşıma sahip olanlara göre böyle bir şartın fıkhen akde olumsuz etkisinden söz edilemez. Ancak bu tür şartların dinen mahzur içerdiği düşünüldüğünde o zaman sözleşme ve tarafların bundan nasıl etkileneceği gündeme gelir. Çalışmanın bu kısmında gecikme bedeli koşulunun sözleşmenin sıhhatine etkisi ve müşterinin bu noktadaki sorumluluğu ele alınacaktır.

3.1. Koşulun Sözleşmenin Sıhhatine Etkisi

İslâm hukukunda, dinin genel hükümlerine uygun olan sözleşme şartlarında genel itibarıyla bir serbestlikten söz edilse de,⁶⁴ dinin genel amaçlarına aykırı yasak koşulların şart serbestisini sınırlandıran hususlardan biri olduğunu kabul etmek gerekir.⁶⁵ Tarafların, akdin hüküm ve sonuçlarını etkileyecek tarzda sözleşmelere dâhil ettikleri (takyidî) şartlarda akde etkisi bakımından sözleşmenin türü ve ileri sürülen şartın mahiyeti belirleyici bir etkiye sahiptir. Bu konuda fıkıh ekollerinin yerleşik metodolojileri birbirinden farklı tasnif ve hükümler ortaya çıkarmıştır.⁶⁶ Konunun tüm detaylarını bir tarafta tutarak mesele özelinde bir değerlendirme yapmak gerekirse; tarafların zimmetine borç yükleyen sözleşmelerde dinen haram kılınan ve sonuç itibarıyla bir yasağın ihlalini gerektiren şartların akdin sıhhatini etkileyeceği hususunun genel olarak kabul edildiğini söylemek mümkündür. Ancak bu sonucun niteliği fakihler arasında iki ana ayrıma tabi tutulmuştur.

Hanefîlerin aksine fakihlerin cumhuru, muamelât alanında -istisna olarak bazı meselelerde ayırım gözetilmekle birlikte- fesat ve butlânı sonuca etkisi bakımından aynı kabul ettiklerinden onlara göre fâsit bir malî sözleşme genel olarak tıpkı bâtıl gibi hükümsüz kabul edilir.⁶⁷ Bu çerçevede ribevî malların mübadelesinde herhangi bir fazlalığın ileri sürülmesi

tarafından da dile getirilmiştir. Bk. Mansûrîzâde Saîd, “İctihad Hataları”, *İslam Mecmuası* 3/28 (14 Mayıs 1331/1912), 650.

⁶¹ Abdullah Mesud Küçükcalay, *İktisadi Düşüncede Faiz – Antik Yunan’dan Monetarizme* (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2018), 121, 131.

⁶² Araz, “Katılım Bankalarında Geri Ödenmeyen Borç İşlemlerinde Cezâî Şart mı, Yoksa Muhtemel Kârın (Menfaatin) Tazmini mi?”, 271.

⁶³ Bankacılık Hizmetleri Sözleşmesi (BHS), Kuveyttürk (2023), md. 9/9/1. Benzer bir başka örnek için bk. Genel Bankacılık Sözleşmesi (GBS), Ziraat Katılım (2022), md. 17/3.

⁶⁴ Senhûrî, *Mesâdiru'l-hak*, 1/80.

⁶⁵ Haçkalı, “İslâm Hukuku Açısından Akit Serbestisi Prensibi”, 136.

⁶⁶ Geniş bilgi için bk. Samar, *Akitlerde Şart Hürriyeti*, 79-135; Ali Bardakoğlu, “İslâm Hukukunda Akit Hürriyeti ve Akdî Şartlar Açısından Bu Hürriyetin Sınırı” *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1983), 13-26.

⁶⁷ “Fesâd”, *el-Mevsû'atü'l-fıkhiyye* (Küveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şu'ni'l-İslâmiyye, 1415/1995), 32/120.

gibi⁶⁸ dinen haram olan ve mahzurlu bir sonuca götüren şartların akdi hükümsüz kılacağı Mâlikî,⁶⁹ Şâfiî⁷⁰ ve Hanbelîler⁷¹ tarafından genel olarak benimsenmiştir.⁷²

Hanefilere göre; akdin muktezasına aykırı, faiz ya da faiz şüphesi gibi ziyade içeren şartlar, alışveriş ve kira gibi karşılıklı ivaz içeren malî sözleşmeleri fâsit kılar. Nitekim faizin kendisi fâsit bir akittir.⁷³ Ancak her ne kadar fâsit alışveriş Hanefilerce bâtil sözleşmelerin aksine hukuken kurulmuş kabul edilip kabzla mülkiyet ifade etse de, tarafların bu tür bir sözleşme hükümlerinden rahatça faydalanmasına imkân tanımamaktadır. Sözleşmeye giren fesat unsurunun oluşan mülkiyeti sorunlu (habis) hale getirmesi sebebiyle tarafların hukuken varlık kazanmış bu tür bir sözleşmeyi feshetmeleri dinen vacip görülür.⁷⁴ Öte yandan Hanefilerin ayırımına göre fâsit şartların akdi fesada uğratması, karşılıklı mübadele içeren alışveriş, kira vb. ivazlı malî sözleşmelere özgü bir durumdur. Dolayısıyla bu kapsamda olmayan teberru (iyilik/bağış) nitelikli sözleşmelerde ileri sürülen şartın kendisi bâtil olup akde tesir etmez. Bu sebeple, söz gelimi karşılığında menfaat ileri sürülen bir tüketim ödücü (karz) sözleşmesinde böyle bir şartın ileri sürülmesi haram olmakla birlikte, akdi fesada götürmez. Hatta bazı Hanefî kaynaklarda da ifade edildiği üzere böyle bir şart taraflar açısından bağlayıcı da değildir.⁷⁵

Günümüzde temel ihtiyaçlar kapsamında insanların bir bakıma zorunlu olarak almak durumunda olduğu enerji, ısınma, iletişim vb. hizmetlerden tüketilebilir olanlar alışveriş hükümlerine tabidir. Doğrudan tüketilmeyip hizmet sunumu ya da varlıkların menfaatinin tahsis edildiği sözleşmeler de genel olarak kira kapsamında değerlendirilir. Her iki sözleşme içerisinde faiz sayılabilecek şartların ileri sürülmesi, sonuç olarak yukarıda bahsi geçen fikhî ilkeler açısından fesat ya da butlan riski ile karşı karşıya kalmaktadır. Nakit finansman ya da kredi kartları gibi temelde bankanın müşterisine limitli kredi tahsisi mahiyeti taşıyan sözleşmeler ise Hanefilerin ayırımına göre teberru nitelikli sözleşmeler kapsamına dâhil olması bakımından, bu konuda ileri sürülen hukuka aykırı/haksız şartlardan etkilenmemekte, bir diğer ifadeyle sözleşme fesada uğramamaktadır.

Hemen her dönemde insanların sözleşme ilişkilerinde karşılıklı rıza yoluyla belirlenmeyip taraflardan birinin ısrarla kendi lehine ileri sürdüğü karşı konulamaz bazı şartlarla karşılaştıkları bir vakiadır. Bu noktada bizzat Hz. Peygamber döneminde yaşanmış ve fıkhîteki şart nazariyelerinin şekillenmesinde etkisi bulunan bir olay örneğini incelemekte fayda vardır.

Rivayete göre; Berîre (öl. 60/680) isimli sahabî, hürriyetini satın almak üzere kendisine yardımcı olması için Hz. Âişe'ye (öl. 58/678) gelir. Hz. Âişe, Berîre'ye, velâ⁷⁶ hakkı kendisinde

⁶⁸ Ali b. Ahmed b. Mükerrrem es-Saidî el-Adevî, *Hâşiyetü'l-Adevî (Şerhu Muhtasarı Halil içerisinde)* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 2/161; Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed el-Hatîb eş-Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti meâni elfâzi'l-Minhâc*, thk. Ali Muhammed Muavvaz - Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000), 2/378.

⁶⁹ Meyyâre, *el-İtkân*, 1/524-526.

⁷⁰ İmâmü'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb*, thk. Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1428/2007), 5/376; Ebu'l-Hüseyn Yahyâ b. Ebi'l-Hayr Sâlim el-İmrânî, *el-Beyân fî mezhebi'l-İmam eş-Şâfiî* (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1421/2000), 5/137.

⁷¹ İbn Kudâme, *eş-Şerhu'l-kebîr*, 11/230.

⁷² Alışveriş, hizmet ya da krediden kaynaklı para borcunun ödenmesinde gecikme bedeli ileri sürülmesinin akdi fasit kılacağı görüşü bazı muasır araştırmacılar tarafından da aynen benimsenmiştir. Konu ile ilgili örnek olarak bk. Yemenî, *eş-Şartu'l-cezâi*, 299, 304, 315, 341.

⁷³ Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ud el-Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi fî tertîbi's-şerâi'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986), 5/169; Abdullah b. Mahmud b. Mevdûd el-Mevsilî, *el-lhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 2/30; Ebû Muhammed Fahrüddîn Osman b. Ali ez-Zeylâi, *Tebyînu'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dekâik (Hâşiyetü's-Silbi ile birlikte)* (Kahire: y.y., 1313/1895), 4/58; Abdullah b. eş-Şeyh Muhammed b. Süleyman (Şeyhîzâde), *Mecmau'l-enhur fî şerhi Mülteka'l-ebhur* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1317/1899), 2/111.

⁷⁴ Mevsilî, *el-lhtiyâr*, 2/22.

⁷⁵ Şeyhîzâde, *Mecmau'l-enhur*, 2/113; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 5/241.

⁷⁶ Azad olmak ya da muvâlât sözleşmesi doğrultusunda oluşan hükmî akrabalığı ifade eden fikhî terimi. Geniş bilgi için bk. Şükrü Özen, "Velâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 25 Aralık 2023).

olmak üzere borcunu ödeyebileceğini ve bunu efendisi ile istişare etmesini söyler. Berîre bu teklifi efendisi ile paylaşır ancak efendisi, velâ hakkının kendisinde kalması şartıyla bu işlemi kabul edebileceğini belirtir. Resûlullah (s.a.s.) gelince Hz. Âişe bu meseleyi kendisine anlatır. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Sen Berîre’yi satın al, sonra da azat et. Velâ hakkı azat edene âittir” buyurlar. Daha sonra Resûlullah minbere çıkıp şunları söyler: “Birtakım kimselere ne oluyor ki Allah’ın Kitabı’nda bulunmayan bir takım şartlar ileri sürüyorlar! Kim Allah’ın Kitabı’nda bulunmayan bir şart ileri sürerse böyle bir hakkı yoktur; velev ki bu şekilde yüz şart koşmuş olsun.”⁷⁷

Rivayette görüldüğü üzere alışverişin müşteriye sunduğu haklardan bir kısmının sınırlandırıldığı veya satıcının burada sahip olmadığı bir hak ileri sürülmektedir. İleri sürülen bu şartın haksız bir talep içerdiği açık olmakla birlikte sözleşmeye etki etme boyutu hakkında bir hayli farklı yorum ileri sürülmüştür.

İbn Ebî Leylâ (öl. 83/702) şartlı alışverişler hakkında çoğu fakihin aksine “alışveriş caiz, şart bâtıldır” derken bu rivayeti dayanak göstermektedir.⁷⁸ İbn Abdilber (öl. 463/1071): “Bu hadiste fâsit şartın, alışverişi fâsit kılmayacağı ancak şartın kendisinin bâtıl olup düşeceğine ve alışverişin de sahih olacağına dair delil vardır” demektedir.⁷⁹ Rivayetin fıkıh ekolleri tarafından nasıl değerlendirildiğini ise aşağıda takip edelim.

Hanefiler, Berîre hadisini önceden sabit olan özel bir delil olarak görmekte ve sonrasında umum ifade eden şartlı satış yasağıyla⁸⁰ bu hükmün kalktığını kabul etmektedir. Dolayısıyla bu konuda yasaklayıcı umumi deliller, mubah kılan özel delillere takdim edildiğinden⁸¹ Hanefiler bu olay üzerinden başka bir değerlendirme yapmayı gerekli görmemişlerdir. Ancak Hanefilerden İbnü’l-Hümâm bu rivayetten hareketle, bir kimsenin müşterisine, “sattığı köleyi azad ettiği takdirde azadının gerçekleşmeyeceği” şeklinde müşterinin takati dışında kalan ve şer’an helal olmayan şart ileri sürmesi halinde bu şartın hükümsüz olup alışverişin sıhhatine etki etmeyeceği kanaatindedir.⁸² Burada özellikle “takati aşan” ifadesinin konumuz açısından önemli olduğunu düşünmekteyiz.

Hanefiler, sözleşmelerde ileri sürülen şartları fesada sebep olması bakımından güçlü ve zayıf olmak üzere de ayrıca taksim etmişlerdir. Buna göre güçlü fesat, alım satımın konusu veya ona karşılık olan bedel gibi akdin esası (sulbül’-akd) ile ilişkili olan fesat türüdür. Bu bağlamda mesela; bir dirhemi iki dirhem karşılığında satmak güçlü bir fesattır ve akit sonrasında sadece o fesadı izale etmekle akit sahih hale dönmez. Zayıf fesat ise, bunun dışında kalan ve doğrudan akdin esası ile ilgili olmayan şartların gerektirdiği fesattır. Ödeme zamanının tam belli olmaması veya taraflardan birinin ilave bir menfaat şart koşması bu türdendir. Bu tür zâid şartları akdin sonrasında da olsa ortadan kaldırmakla sözleşmeye devam edilebilir.⁸³

Mâlikî mezhebinde satıcının, azad edilmesi halinde velâ hakkının kendisine ait olacağını müşteriye şart koşarak satış yapması gibi malın müşterinin mülkiyetinden çıkması sonrası için

⁷⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu’s-sahîh* (Kahire: Dâru İbni’l-Cevzî, 2010), “Salât”, 70 (No. 456); Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmiu’s-sahîh* (Kahire: Dâru İbni’l-Cevzî, 2009), “İtk”, 6 (No. 1504).

⁷⁸ Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber, *el-İstizkâr* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1423/2002), 7/356.

⁷⁹ İbn Abdilber, *el-İstizkâr*, 7/356.

⁸⁰ Hz. Peygamber, Attâb b. Esîd’i (öl. 13/634) Mekke’ye gönderirken ondan halkı dört şeyden sakındırmasını istedi: 1- Kabzedilmeyen malın satışı. 2- Riski üstlenilmemiş mal üzerinden kâr elde edilmesi. 3- Bir alışverişte iki şart ileri sürülmesi. 4- Şartlı satış. Bk. Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah el-İsbehânî, *Müsnedü’l-İmâm Ebî Hanîfe*, thk. Nazar Muhammed el-Fâryâbî (Riyad: Mektebetü’l-Kevser, 1415/1994), 267.

⁸¹ İbn Nuceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm, *el-Bahru’r-râik şerhu Kenzi’d-dekâik* (Muhammed et-Tûrî’nin Tekmilisi ve İbn Âbidîn’in Hâşiyesi ile birlikte) (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-İslâmî, ts.), 6/92.

⁸² Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid (İbnü’l-Hümâm), *Fethu’l-kadîr* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, ts.), 6/442.

⁸³ Ebu’l-Hasen Ubeydullah b. el-Hüseyn el-Kerhî, *Risâle fi’l-usûl* (Ebû Zeyd ed-Debûsî’nin “Te’sisü’n-nazar” adlı eserinin sonunda Ebû Hafs en-Neseffî’nin örneklendirdiği şekliyle birlikte), nşr. Zekeriyâ Ali Yûsuf (Kahire: Matbaatü’l-İmâm, ts.), 112; İbn Nuceym, *el-Bahr*, 6/6.

ileri sürülen şartların satışın sıhhatini engellemeyip sadece kendilerinin fasit olacağı görüşü mevcuttur.⁸⁴

Şâfiîler, Berîre rivayetinde geçen şartla ilgili olarak; a) Alışveriş anında zikri geçmediğinden, sözleşmeye etkisi olmadığı b) Rivayetin bazı varyantlarında yer alan “ اشترطى لهم/Onlar lehinde şart koş (şartı onayla)” ifadesinin “أَيَّ عَلَيْهِم/Onlar aleyhinde...” şeklinde yorumlanabileceği c) Bu akit ve şartın -yerleşik âdeti ortadan kaldırmak üzere- sadece bu olaya özgü olduğu şeklinde farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır.⁸⁵ Öte yandan mezhep içerisinde İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (öl. 478/1085) gibi Hz. Peygamber'in böyle bir sözleşmeyi tecviz etmesinden hareketle bu tür bir şartın akdi fasit kılmayacağını belirten âlimler de vardır.⁸⁶

Hanbelîlerdeki bir görüşe göre; satıcının azat halinde velâ hakkını şart koşması gibi akdin muktezasına aykırı şartlar akdi fasit kılmaz.⁸⁷ Dolayısıyla bu tür fasit şartlarla alışverişin sahih olduğu görüşü, Ahmed b. Hanbel'e ve daha öncesinde İbn Ebî Leylâ, Nehaî (öl. 96/714), Şa'bî (öl. 104/722), Hasan-ı Basrî (öl. 110/728) ve Ebû Sevr'e (öl. 240/854) nispet edilmektedir.⁸⁸ Hanbelî gelenek içerisinde yetişmiş İbn Teymiyye de bu görüştedir.⁸⁹ Hanbelîlerde bu şartın hükme etki etmemesi meselesinde, rivayetteki “ اشترطى لهم الألاء” ifadesinin hakiki anlamda emir (vücûb) olmayıp, “ileri sürülen şartı kabul et veya etme, fark etmez” anlamında (tesviye) olduğu yorumunun önemli bir yeri bulunmaktadır.⁹⁰ Ayrıca Hanbelîler, Hanefî ve Şâfiîlerin dayanak aldığı, “Hz. Peygamber şartlı satışı yasakladı” hadisini sahih kabul etmemektedirler.⁹¹

Buraya kadar verilen bilgi ve değerlendirmelerden hareketle şartlı satışı mutlak olarak yasaklayan rivayetlerle, Berîre hadisi gibi rivayetlerin senet ve metin tenkidi yönünden tahlili ve delil olma keyfiyeti konusunda ileri sürülen bütün yorumların kendi usulünce makul bir değeri vardır. Dolayısıyla burada doğru ve yanlış şeklinde bir tercihte bulunmak yerine, bu görüş ve değerlendirmeleri konumuza dair problemin çözümüne ne şekilde katkı sunabileceği açısından ele almak gerekir. Özellikle günümüz standart/tip sözleşme şartları bağlamında bu tür ihtihadî ihtilafları rahmet olma boyutu açısından dikkate almak mümkündür. Bu kapsamda, müctehidlerin konumuza ışık tutan benzer meselelere dair yorumlarından beslenerek, akdin esası ile doğrudan ilişkili olmayıp ileride gerçekleşmesi muhtemel bir durum için tedbir olarak sözleşmeye eklenen ve müşterinin takatini aşan bu tür şartların akdin sıhhatine etkisini daha esnek değerlendirmek mümkün görünmektedir.

3.2. İhtiyaç ve Zorunluluk Hali

Günümüz şartlarında özellikle kurumsal yapıların mal ve hizmet talebinde bulunan taraflara yönelik hazırladığı tip sözleşmeler, eşit koşullarda hizmet ve işlemlerde hızlılığı sağlamak bakımından bir takım avantajlar içermekle birlikte sözleşme özgürlüğünü belli ölçüde sınırlandıran ve müşteri tarafından karşı konulamaz niteliktedir.

Toplumun vazgeçilmez temel ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için meşru kılınan borç sözleşmelerinde bireyin iradesini aşan ve akdin konusuyla doğrudan bağlantılı olmayan bir

⁸⁴ Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktasid* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1425/2004), 3/179.

⁸⁵ Ebû Zekeriyya Muhyiddîn Yahya b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb (Takıyyüddîn es-Sübkî'nin Tekmilê'si ile birlikte)* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 9/377-378.

⁸⁶ Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab*, 5/380. Bu görüş Nevevî (öl. 676/1277) tarafından mezhepte zayıf ve garip bir görüş olarak nitelendirilmiştir. Bk. Nevevî, *el-Mecmû'*, 9/369.

⁸⁷ İbn Kudâme, *el-Kâfî*, 2/22-23.

⁸⁸ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme, *el-Muğnî* (b.y.: Mektebetü'l-Kâhire, 1388/1968), 4/171.

⁸⁹ Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ* (el-Medînetü'l-Münevvere: Mücemma'î'l-Melik Fahd li-Tıbbâti'l-Mushafî's-Şerîf, 1425/2004), 29/339.

⁹⁰ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 4/172.

⁹¹ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 4/73, 172.

koşuldan dolayı insanların bu tür sözleşmelere girmesinin caiz olmayacağını söylemek toplumu ciddi bir sıkıntının içerisine sürükleyebilecektir. İnsanların sahip oldukları mal ve menfaatleri karşılıklı değiştirmesi hayatın en temel gereksinimleri arasında yer alır ve hayatın normal düzende seyredebilmesi bu tür muamelelerin serbestçe gerçekleştirilebilmesine bağlıdır. Bu kapsamda, İslâm hukukunda mal veya menfaatlerin mutlak mübadelesi zarurî maslahatlar arasında değerlendirilir.⁹² Zira insanların ellerindeki malları karşılıklı olarak değiştirmekten mahrum kalmaları onları açık bir zarurete iter.⁹³ Normal şartlarda ihtiyaç kategorisinde değerlendirilen⁹⁴ malî sözleşmeler engellendiği takdirde insanların genel olarak maruz kalacağı kaçınılmaz zarar da zaruret mertebesinde değerlendirilir.⁹⁵

İslâm hukukunda prensip olarak, bir meselede insanların geneli için söz konusu olup insan takatini aşan konularda sorumluluğun düşeceği hukukçular tarafından ifade edilmiştir.⁹⁶ Bu durum; mükellefin yaygın olarak karşılaştığı, kaçınılması güç ya da imkânsız durumları ifade eden “umûmul-belvâ” kavramıyla da ifade edilir.⁹⁷ Bu doğrultuda yaygın olarak karşılaşılan ve kaçınılması zor olan durumlar (umûmu'l-belvâ), hükümlerde hafifletici bir sebep olarak görülür.⁹⁸

Fıkıh tarihinde fahiş fiyatla gıda maddesi satan kişiden zorunlu ihtiyaçlar kapsamında alışveriş yapmak (bey'ul-muzdar) gibi, zaruret sebebiyle fâsit akde yönelmenin caiz görüldüğü örnek durumlar vardır.⁹⁹ Hatta Şafîilerdeki bir görüşe göre böyle bir durumda haksız olarak (günahı mucip bir şekilde)¹⁰⁰ talep edilen emsal ücretin üzerini ödemek müşteriye gerekli bile olmaz.¹⁰¹

Bir diğer örnekte İbn Teymiyye, “Alıcı ve satıcı, aralarında gerçekleşen işlemde dolayı haksız vergi (meks) ödemek zorunda kalacaklarını bilse, yapacakları bu işlemde dolayı kazançlarında hiçbir şüphe meydana gelmez” demektedir.¹⁰² Zira İbn Teymiyye'ye göre insanların yapmak zorunda oldukları meşru muamelelere bir üçüncü tarafça konulan haksız şartların bu tür sözleşmelerin hükmünü etkilememesi gerekir. Dolayısıyla bir tarafın iradesini aşan muameleler için de aynı hüküm geçerli olmalıdır.¹⁰³

Günümüzde kurum ya da kurumsal firmalarla gerçekleştirilen alışveriş, kredi (kartı) ya da iş/hizmet sözleşmelerinde standart bir teamül olarak gecikme bedeli ileri sürülmesini müşteri sorumluluğu açısından değerlendiren pek çok muasır âlim, gecikmeye düşme azim ve kararlılığında olunması kaydıyla bu durumun zaruret, yaygın ihtiyaç ve umûmu'l-belvâ kapsamında mazur kabul edilebileceğini belirtmiştir.¹⁰⁴

⁹² Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsa eş-Şâtübî, *el-Muvâfakât* (Suûd: Dâru İbn Affân, 1417/1997), 2/20.

⁹³ İmâmu'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fıkh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997), 2/83.

⁹⁴ Türüne göre sözleşmelerin zaruret veya hacet düzeyinde değerlendirilmesi konusunda detaylı bilgi için bk. Ali Pekcan, *İslâm Hukukunda Gâye Problemi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003), 216 vd.

⁹⁵ Cüveynî, *el-Burhân*, 2/83.

⁹⁶ Şâtübî, *el-Muvâfakât*, 2/273. “Umûmî hacet her bir birey hakkındaki husûsî zaruret makamındadır.” şeklinde formüle edilen küllî kural da bu yargıyı destekler niteliktedir (Cüveynî, *el-Burhân*, 2/82; Bedruddîn Muhammed b. Bahadır ez-Zerkeşî, *el-Mensûr fî'l-kavâid*, thk. Teysîr Fâik Ahmed Mahmûd (Küveyt: Vizâretü'l-Evkâf, 1405/1985), 2/24).

⁹⁷ Müslim b. Muhammed b. Mâcid ed-Düserî, *Umûmul-belvâ-Dirâse nazâriyye tatbikiyye* (Riyad: Mektebetü'r-Rüsd, 1420/2000), 56, 61-62.

⁹⁸ İbn Nuceym, *el-Eşbâh*, 65.

⁹⁹ Zerkeşî, *el-Mensûr*, 1/354-355.

¹⁰⁰ Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 15/172.

¹⁰¹ Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, 2/378.

¹⁰² İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, 29/252-253.

¹⁰³ İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, 29/258.

¹⁰⁴ Muhammed Avd el-Fezî, “Mevkîfu'l-müessesâti'l-mâliyyeti'l-İslâmiyye min ukûdi'l-bey'i'l-âcil evi'l-icâre elletî yüştaratü fihâ fevâidü te'hîr ale'l-medîn”, *el-Buhûs ve evrâku'l-amel (Mu'temeru Şûra'l-Fıkhî es-Sâmin / 8-9 Aralık 2019)* (Küveyt: y.y., 1441/2019), 168; Abdülaziz Halife el-Kassâr, “Ahkâmu'l-amel bi-ukûdi'l-bey' evi'l-icâre elletî tûfrazu fihâ garâmetü te'hîr 'inde't-teahhur fî sedâdi's-semen evi'l-ücre velâ yekbelü't-tarafu'l-meşrûtu leh hazfehâ”, *el-Buhûs ve evrâku'l-amel (Mu'temeru Şûra'l-Fıkhî es-Sâmin / 8-9 Aralık 2019)* (Küveyt: y.y., 1441/2019),

Bu bilgilerden hareketle insanların ihtiyaç duydukları mal ve hizmet alımlarında standart sözleşmeler gereği ileri sürülen gecikme bedeli koşulunun müşteri açısından umumi ihtiyaç (dolayısıyla zaruret) sebebiyle sorumluluk gerektirmeyeceğini söylemek mümkün görünmektedir. Ancak bu tür karşı konulamaz durumlar karşısında müşterinin muaf kabul edilmesi, şartın kendisinin meşru görülmesi anlamına gelmemektedir. Zira bizzat haramın elde edilmesine sebep olacak bir durumun ruhsata konu edilmesinin mevzubahis olamayacağı fikhen açıktır.¹⁰⁵

Sonuç

Gecikme bedeli koşulu, kurum ya da kurumsal firmalarla akdedilen borç sözleşmelerinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiş durumdadır. Bu tür sözleşmelere taraf olan birey ya da kurumların ihtiyaç duydukları ticari ve finansal hizmet ilişkilerinde değiştirilemez nitelikte olan bu koşulu kabul etmek ya da sözleşmeden çekilmek dışında bir tercihi söz konusu değildir. Yasal olarak sözleşmenin gereğini ifa ve alacaklının hakkının korunması kapsamında hukuka uygun kabul edilen bu durumun İslâm borçlar hukuku açısından aynı şekilde hukukî kabul edildiğini söylemek zordur.

İslâm hukukunda tartışmalı da olsa devletin, genel vatandaşlık yükümlülüklerinin ihlali gibi kabahatler karşısında müeyyide olarak malî ceza uygulaması doktrinde kısmen de olsa kabul görmüştür. Ancak şahıs veya özel hukuk tüzel kişiliklerinin bu tür ceza uygulama yetkisi bulunmamaktadır. Para borcu oluşturan malî sözleşmeler dışında tarafların üstlendikleri yükümlülükleri zamanında yerine getirmemesi sebebiyle karşı tarafa belli bir bedel ödemeyi taahhüt etmeleri ise faiz ilişkisi oluşturmamaktadır. Para borçlarında alacaklı tarafların, borcun kasıtlı olarak geciktirilmesinden kaynaklı uğranılan reel değer kaybı, bu sebeple katlanılan fiilî zarar ve tahsil masrafı gibi malî külfetleri anaparaya ilaveten alacaklıdan talep etme hakkı vardır. Bunun ötesinde baştan sabit bir bedel olarak belirlenen ve borçluyu cezalandırma amacı taşıyan uygulamaları sağlam bir fikhî zeminde izah etmek kanaatimizce zordur.

Günümüz sözleşme şartları dikkate alındığında, akdin doğrudan konusu olmayıp yükümlülüklerin ifasında karşılaşılabilecek muhtemel istismaların önlenmesi amacıyla bir tedbir olarak sözleşmeye eklenen ve müşterinin iradesini aşan bu tür koşullar, hizmet sunan tarafın kazanılmış hakkı olarak görülmediği sürece masum kabul edilemez. Zira hukukî açıdan asıl borç ve zarardan bağımsız ilave fazlalığı öngörmesi, ceza koşulunu fikhî yönden tartışmalı hale getirmektedir. Bununla birlikte; ileri sürülen şartın doğrudan akdin esasına ilişkin olmaması ve mal/hizmet alımında bulunacak taraflara bu koşullarda sözleşme yapmak dışında bir başka imkânın tanınmaması sebebiyle müşteri pozisyonundaki kişilerin fikhen bundan sorumlu olmayacağı kanaatindeyiz.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

126; Muhammed Ali el-Karî, "Hükümü'd-duhûl bi-ukûdi'l-bey' evi'l-icâre elletî tûfrazu fihâ garâmetü te'hîr, velâ yekbelü't-tarafu'l-meşrûtu leh hazfehâ", *el-Buhûs ve evrâku'l-amel (Mu'temeru Şûra'l-Fikhî es-Sâmin / 8-9 Aralık 2019) (Küveyt: y.y., 1441/2019)*, 111; Nezih Kemâl Hammâd, "Kâidetü umûmi'l-belvâ mefhûmuhâ ve medâ sıhhati tatbîkâtihe'l-muâsır alâ ukûdi'l-müddâyenâti'l-mütezzammine li-garâmâti't-te'hîr", *el-Buhûs ve evrâku'l-amel (Mu'temeru Şûra'l-Fikhî es-Sâmin / 8-9 Aralık 2019) (Küveyt: y.y., 1441/2019)*, 138-139; Takî el-Osmânî, "el-Münâkaşa", 674-675; Ebû Gudde, "Bitâkatü'l-i'timân ve tekyifuha's-şer'î", 371; Osman Güman-Soner Duman (ed.), *Fikhî Konusunda Bilinmesi Gereken 88 Soru* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2019), 234-236. İslam Kalkınma Bankası Şer'i Danışma Heyeti tarafından kabul edilen benzer bir görüş için ayrıca bk. Muhammed Ali el-Karî, "Hükümü'd-duhûl bi-ukûdi'l-bey' evi'l-icâre elletî tûfrazu fihâ garâmetü te'hîr, velâ yekbelü't-tarafu'l-meşrûtu leh hazfehâ", 111.

¹⁰⁵ Zerkeşî, *el-Mensûr*, 2/170. Ayrıca bk. Düserî, *Umûmul-belvâ*, 494.

Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder. / The author acknowledges that he received no external funding in support of this research.

Çıkar Çatışması / Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder. / The author declares that have no competing interests.

Kaynakça

- Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions (AAOIFI). *el-Meâyîru's-şer'îyye*. Riyad: Dâru'l-Meymân, 1437/2015.
- Acem, Nâcî Şefîk. "eş-Şartu'l-cezâî fi'l-fıkhi'l-İslâmî". *Mecelletü Mecmai'l-Fıkhi'l-İslâmî* 12/2 (1421/2000), 185-225.
- Adevî, Ali b. Ahmed b. Mükerrrem es-Saidî. *Hâşiyetü'l-Adevî (Şerhu Muhtasarı Halîl içerisinde)*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Akyiğit, Ercan. *Borçlar Hukuku-Genel Hükümler*. Sakarya: Sakarya Yayıncılık, 4. Basım, 2015.
- Araz, Yunus. "Katılım Bankalarında Geri Ödenmeyen Borç İşlemlerinde Cezâî Şart mı, Yoksa Muhtemel Kârın (Menfaatin) Tazmini mi?". *Tevilat* 4/1 (Haziran 2023), 243-276. <https://doi.org/10.53352/tevilat.1307576>
- Avde, Abdülkadir. *et-Tesrîu'l-cinâî'l-İslâmî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, ts.
- Aydoğdu, Murat. "6098 Sayılı Türk Borçlar Kanununda Düzenlenen Genel İşlem Koşullarının Konu Bakımından Uygulama Alanı". *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 13/2 (2011), 1-50.
- Bardakoğlu, Ali. "İslâm Hukukunda Akit Hürriyeti ve Akdî Şartlar Açısından Bu Hürriyetin Sınırı". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1983), 9-30.
- Başar, Didem. "İfaya Eklenen Cezai Şart". *Dicle Üniversitesi Adalet Meslek Yüksekokulu Dicle Adalet Dergisi* 2/4 (Aralık 2018), 49-77.
- BHS, Bankacılık Hizmetleri Sözleşmesi. Türkiye: Kuveyttürk, 2023. Erişim 18 Aralık 2023. <https://www.kuveytturk.com.tr/sozlesmeler>
- Bilgili, Fatih – Demirkapı, Ertan. *Borçlar Hukuku-Genel Hükümler*. Bursa: Bora Basım Yayın Dağıtım, 17. Basım, 2022.
- BKM, Bankalararası Kart Merkezi. "Kart Sayıları". Erişim 19 Aralık 2023. <https://bkm.com.tr/kart-sayilari/>
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-sahîh*. Kahire: Dâru İbni'l-Cevzî, 2010.
- Cüveynî, İmâmu'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *el-Burhân fî usûli'l-fikh*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Cüveynî, İmâmu'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb*. thk. Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb. 20 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1428/2007.
- Çalış, Halit. "İslâm Borçlar Hukukunda Akit Serbestisi ve Genel Olarak Sınırlamaları". *Dinî Araştırmalar* 7/19 (2004), 269-295.
- Çatalcalı Ali Efendi. *Fetâva-yı Ali Efendi (Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin Fetâvâ'sı ile birlikte)*. 2 Cilt. Dersaadet: Şirket-i Sahafiyye-i Osmâniye Matbaası, 1224/1809.
- Çeker, Orhan. *Fetvalarım – 1*. Konya: Damla Ofset, 2. Basım, 2014.
- Çolak, Abdullah. *İslam Ceza Hukuku*. Çorum: Kitap Dünyası, 2018.
- Dalgın, Nihat. *Gündemdeki Tartışmalı Dinî Konular*. Samsun: Etüt Yayınları, 2010.
- Darîr, Sıddık Muhammed el-Emîn. "el-İttifâk alâ ilzâmi'l-medîni'l-mûsir bi-ta'vîdi zarari'l-mumâtele". *Mecelletü Ebhâsi'l-İktisâdi'l-İslâmî* 3/1 (1405/1985), 117-119.
- Darîr, Sıddık Muhammed el-Emîn. "eş-Şartu'l-cezâî". *Mecelletü Mecmai'l-Fıkhi'l-İslâmî* 12/2 (1421/2000), 47-90.
- Dûserî, Müslim b. Muhammed b. Mâcid. *Umûmul-belvâ – Dirâse nazariyye tatbikiyye*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1420/2000.
- Ebhâsu Hey'eti kibâri'l-ulemâ*. 7 Cilt. Riyad: er-Riâsetü'l-Âmme li'l-Buhûsi'l-İlmiyye, 5. Basım, 1434/2013.
- Ebû Gudde, Abdüssettâr. "Bitâkatü'l-i'timân ve tekyîfuha's-şer'î". *Mecelletü Mecmai'l-Fıkhi'l-İslâmî* 7/1 (1412/1993), 357-371.
- Erbay, Metin. *İslam Hukukunda Kaparo ve Cezai Şart*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992.
- Eren, Fikret. *Borçlar Hukuku-Genel Hükümler*. 3 Cilt. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 4. Basım, 1994.

- Esen, Hüseyin. "İslam Hukuku Açısından Borcun Geciktirilmesi Halinde Uygulanabilecek İşlemler". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/36 (2012), 9-46.
- "Fesâd". *el-Mevsû'atü'l-fikhiyye*. 32/117-126. Küveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1415/1995.
- Fetâvâ Hey'eti'r-rekâbeti's-şer'iyye li-Benki'l-Bahreyn el-İslâmî*. Manama: Benk el-Bahreyn el-İslâmî, 2. Basım, 1437/2016.
- Fetvâva'l-Lecneti'd-dâime li'l-buhûsi'l-ilmîyye ve'l-iftâ*. haz. Ahmed b. Abdürrezzâk ed-Dervîş. 23 Cilt. Riyad: Dâru'l-Müeyyed, 1424/2003.
- Fezî', Muhammed Avd. "Mevkıfu'l-müessesâti'l-mâliyyeti'l-İslâmiyye min ukûdi'l-bey'îl-âcil evi'l-icâre elletî yüştaratü fihâ fevâidü te'hîr ale'l-medîn". *el-Buhûs ve evrâku'l-amel (Mu'temeru Şûra'l-Fikhî es-Sâmin / 8-9 Aralık 2019)*. 143-177. Küveyt: y.y., 1441/2019.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâ'ulûmi'd-dîn*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rif, 1402/1982.
- GBS, Genel Bankacılık Sözleşmesi. Türkiye: Ziraat Katılım, 2022. Erişim 18 Aralık 2023. <https://www.ziraatkatilim.com.tr/sozlesmeler-ve-formlar>
- Görgeç, Başak. "Genel İşlem Koşullarının Kişilik Hakkı Kapsamında Değerlendirilmesi". *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 19/1 (2013), 403-440.
- Güman, Osman – Duman, Soner (ed.). *Fıkıh Konusunda Bilinmesi Gereken 88 Soru*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2019.
- Haçkalı, Abdurrahman. "İslâm Hukuku Açısından Akit Serbestisi Prensibi". *Dini Araştırmalar* 5/13 (2002), 119-136.
- Hamevî, Üsâme. *eş-Şartu'l-cezâi fi'l-fikhî'l-İslâmî*. Dımaşk: Dâru'n-Nevâdir, 1433/2012.
- Hammâd, Nezih Kemâl. "Kâidetü umûmi'l-belvâ mefhûmuhâ ve medâ sıhhati tatbîkâtihe'l-muâsır alâ ukûdi'l-müdâyenâti'l-mütezzammîne li-garâmâti't-te'hîr". *el-Buhûs ve evrâku'l-amel (Mu'temeru Şûra'l-Fikhî es-Sâmin / 8-9 Aralık 2019)*. 131-140. Küveyt: y.y., 1441/2019.
- Hattâb, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed. *Tahrîru'l-keâm fi mesâili'l-iltizâm*. thk. Abdüsselâm Muhammed eş-Şerîf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1404/1984.
- "Hükmü'd-duhûli bi-ukûdi'l-bey' evi'l-icâre elletî tüfrazu fihâ garâmetü te'hîr velâ yakbelü't-tarafu'l-meşrûtu leh hazfehâ". *el-Buhûs ve evrâku'l-amel (Mu'temeru Şûra'l-Fikhî es-Sâmin / 8-9 Aralık 2019)*. Küveyt: y.y., 1441/2019.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed. *el-İstizkâr*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1423/2002.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz. *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2. Basım 1412/1992.
- İbn Emîru Hâc, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî. *et-Takrîr ve't-tahbîr*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999.
- İbn Ferhûn, Burhânüddîn Ebu'l-Vefâ Muhammed. *Tabsîratü'l-hükkâm fi usûli'l-akdiye ve menâhici'l-ahkâm*. 2 Cilt. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1423/2003.
- İbn Kayyım el-Cevziyye, Şemsüddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ebîbekr. *İ'lâmu'l-muvakkûn an-Rabbî'l-âlemîn*. 4 Cilt. Beyrut Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed. *el-Kâfi fi fikhî'l-İmam Ahmed b. Hanbel*. thk. Muhammed Hasen Muhammed İsmâil eş-Şâfiî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2001.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed. *el-Muğnî*. 10 Cilt. b.y.: Mektebetü'l-Kâhire, 1388/1968.
- İbn Kudâme, Ebu'l-Ferec Şemsüddîn Abdurrahmân b. Ebî Ömer Muhammed b. Ahmed. *eş-Şerhu'l-kebîr alâ metni'l-Mukni' (Muvaffakuddîn İbn Kudâme'nin el-Muğnî'si ile birlikte)*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Nuceym, Zeynüddîn b. İbrahim b. Muhammed. *el-Eşbâh ve'n-nezâir*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999.

- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm. *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik (Muhammed et-Tûrî'nin Tekmilesi ve İbn Âbidîn'in Hâşiyesi ile birlikte)*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktasid*. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1425/2004.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm. *Mecmû'u fetâvâ*. 37 Cilt. el-Medînetü'l-Münevvere: Mücemma'î'l-Melik Fahd li-Tıbbâti'l-Mushafi's-Şerîf, 1425/2004.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm. *el-Fetâvâ'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1987.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid. *Fethu'l-kadîr*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- İmrânî, Ebu'l-Hüseyn Yahyâ b. Ebi'l-Hayr Sâlim. *el-Beyân fî mezhebi'l-İmam eş-Şâfi'*. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1421/2000.
- İsbehânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah. *Müsnedü'l-İmâm Ebî Hanîfe*. thk. Nazar Muhammed el-Fâryâbî. Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1415/1994.
- Karâfî, Şihâbuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. İdrîs. *ez-Zehîra*. thk. Muhammed Huccî. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.
- Karaman, Hayreddin. *Hayatımızdaki İslâm*. 2 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 4. Basım, 2006.
- Karârât ve tavsiâtü Nedevâti'l-bereke li'l-iktisâdi'l-İslâmî*. haz. Abdüsettar Ebû Gudde-İzzüddîn Muhammed Hüce. Cidde: el-Emânetü'l-Âmme li'l-Hey'eti's-Şer'iyye, 6. Basım, 1422/2001.
- Karârâtü'l-Mecmai'l-Fikhiyyi'l-İslâmî (Râbitatü'l-Âlemi'l-İslâmî)*. el-Mekketü'l-Mükerreme: Râbitatü'l-Âlemi'l-İslâmî, 3. Basım, ts.
- "Karâr: bi-şe'ni mevdûi's-şarti'l-cezâi". *Mecelletü Mecmai'l-fikhi'l-İslâmî 12/2 (1421/2000)*, 305-306.
- "Karâr: Bitâkatü'l-i'timân gayru'l-muğaddât". *Mecelletü Mecmai'l-fikhi'l-İslâmî 12/3 (1421/2000)*, 675-676.
- "Karâr: el-Bey' bi't-taksîd". *Mecelletü Mecmai'l-Fikhi'l-İslâmî 6/1 (1410/1990)*, 447-448.
- "Karâr: es-Seleem ve tatbîkâtuhu'l-muâsıra". *Mecelletü Mecmai'l-Fikhi'l-İslâmî 9/1 (1417/1996)*, 663-665.
- "Karâr: eş-Şartu'l-cezâi", *Mecelletü Mecmai'l-Fikhi'l-İslâmî 12/2 (1421/2000)*, 305-306.
- Karî, Muhammed Ali. "Hükmü'd-duhûl bi-ukûdi'l-bey' evi'l-icâre elletî tüfrazu fihâ garâmetü te'hîr, velâ yekbelü't-tarafu'l-meşrûtu leh hazfehâ". *el-Buhûs ve evrâku'l-amel (Mu'temeru Şûra'l-Fikhî es-Sâmin / 8-9 Aralık 2019)*. 103-112. Küveyt: y.y., 1441/2019.
- Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ud. *Bedâi'u's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1406/1986.
- Kassâr, Abdülaziz Halîfe. "Ahkâmu'l-amel bi-ukûdi'l-bey' evi'l-icâre elletî tüfrazu fihâ garâmetü te'hîr 'inde't-teahhur fî sedâdi's-semen evi'l-ücre velâ yekbelü't-tarafu'l-meşrûtu leh hazfehâ". *el-Buhûs ve evrâku'l-amel (Mu'temeru Şûra'l-Fikhî es-Sâmin / 8-9 Aralık 2019)*. 115-126. Küveyt: y.y., 1441/2019.
- Kerhî, Ebu'l-Hasen Ubeydullah b. el-Hüseyn. *Risâle fî'l-usûl (Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin "Te'sisü'n-nazar" adlı eserinin sonunda Ebû Hafs en-Nesefî'nin örneklendirdiği şekliyle birlikte)*. nşr. Zekerıyyâ Ali Yûsuf. Kahire: Matbaatü'l-İmâm, ts.
- Köksal, Asım Cüneyd. *Fıkıh ve Siyaset*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Kur'an Yolu Meâli*. çev. Heyet. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2023.
- Küçükkalay, Abdullah Mesud. *İktisâdi Düşüncede Faiz – Antik Yunan'dan Monetarizme*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2018.
- Mansûrîzâde Saîd. "İctihad Hataları". *İslam Mecmuası 3/28 (14 Mayıs 1331/1912)*, 647-650.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb. *el-Hâvi'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Muavvaz-Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 18 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1414/1994.

- Mâzerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Ömer et-Temîmî. *Şerhu't-Telkin*. thk. Muhammed el-Muhtâr es-Selâmî. 5 Cilt. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2008.
- Menî, Abdullah b. Süleyman. *Buhûs fi'l-iktisâdi'l-İslâmî*. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1416/1996.
- Merdâvî, Alâuddîn Ebû'l-Hasen Ali b. Süleyman b. Ahmed. *el-İnsâf fi ma'rifeti'r-râcihi mine'l-hilâf*. thk. Muhammed Hamid el-Fikî. 12 Cilt. b.y.: y.y., 1375/1956.
- Mevsilî, Abdullah b. Mahmud b. Mevdûd. *el-İhtiyâr li-ta'li'l-muhtâr*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Meyyâre, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Meyyâre el-Fâsî. *el-İtkân ve'l-ihkâm şerhu Tuhfeti'l-Hükkâm*. tk. Muhammed Abdüsselâm Muhammed Sâlim. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1432/2011.
- Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmiu's-sahîh*. Kahire: Dâru İbni'l-Cevzî, 2009.
- Nevevî, Ebû Zekeriyya Muhyiddîn Yahya b. Şeref. *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb (Takıyyüddîn es-Sübkî'nin Tekmile'si ile birlikte)*. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Osmânî, Muhammed Takî. "Ahkâmu'l-bey' bi't-taksîd-Vesâiluhu'l-muâsıra fi dav'i'l-fikhi'l-İslâmî". *Mecelletü Mecmai'l-Fikhi'l-İslâmî* 7/2 (1412/1992), 29-65.
- Osmânî, Muhammed Takî. "el-Münâkaşa". *Mecelletü Mecmai'l-Fikhi'l-İslâmî* 7/1 (1412/1993), 673-676.
- Özen, Şükrü. "Velâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim: 4 Ocak 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/vela>
- Pekcan, Ali. *İslâm Hukukunda Gâye Problemi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003.
- Pekdemir, Şevket. *Sözleşmelerde Cezai Şart*. Samsun: Ondokuzmayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Sâlûs, Ali Ahmed. eş-Şartu'l-cezâî". *Mecelletü Mecmai'l-fikhi'l-İslâmî* 12/2 (1421/2000), 91-167.
- Samar, Mahmut. *Akitlerde Şart Hürriyeti*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2020.
- Senhûrî, Abdürrezzâk Ahmed. *Mesâdiru'l-hak fi'l-fikhi'l-İslâmî*. 6 Cilt. Beyrut: Menşûratü'l-Halebi'l-Hukûkiyye, 2. Basım, 1998.
- Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsa. *el-Muvâfaqât*. 7 Cilt. Suûd: Dâru İbn Affân, 1417/1997.
- Şâzelî, Hasan Ali. *Nazariyyetü's-şart fi'l-fikhi'l-İslâmî*. Riyad: Dâru Künûzi İşbilyâ, 1430/2009.
- Şeyhîzâde, Abdullah b. eş-Şeyh Muhammed b. Süleyman. *Mecmau'l-ehur fi şerhi Mülteka'l-ebhur*. 2 Cilt İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1317/1899.
- Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed el-Hatîb. *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti meânî elfâzi'l-Minhâc*. thk. Ali Muhammed Muavvaz-Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- TBK, Türk Borçlar Kanunu (Kanun No. 6098). *Resmî Gazete* 27836 (4 Şubat 2011). Erişim 4 Ocak 2024. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/02/20110204-1.htm>
- TCA, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (Kanun No. 2709). *Resmî Gazete* 17863 (9 Kasım 1982). Erişim 4 Ocak 2024. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=2709&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>
- Tenûhî, Kâsım b. İsâ b. Nâcî. *Şerhu İbn Nâci et-Tenûhî alâ metni'r-Risâle*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1428/2007.
- Tunç, Hüseyin. *Katılım Bankacılığı*. İstanbul, Nesil Yayınları, 8. Basım, 2010.
- Yaran, Rahmî. *İslam Hukukunda Borcun Gecikmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 1997.
- Yemenî, Muhammed b. Abdülaziz b. Sa'd. *eş-Şartu'l-cezâî ve eseruhû fi'l-'ukûdi'l-muâsıra*. Riyad: Câmiatü el-Melik es-Suûd, Doktora Tezi, 1426/2005.
- Zerkâ, Mustafa Ahmed. "Hel yukbelü şer'an el-hükmü ale'l-medîni'l-mümâtil bi't-ta'vîdi ale'd-dâin?". *Mecelletü Ebhâsi'l-İktisâdi'l-İslâmî* 2/2 (1405/1985), 103-112.
- Zerkâ, Mustafa. *Fetâvâ*. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 4. Basım, 1431/2010.

- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Bahadır. *el-Mensûr fi'l-kavâid*. 3 Cilt. thk. Teysîr Fâik Aḥmed Mahmûd. Küveyt: Vizâretü'l-Evkâf, 2. Basım, 1405/1985.
- Zerkeşî, Şemsüddîn Muhammed b. Abdillâh. *Şerhu'z-Zerkeşî alâ Muhtasari'l-Hırakî*. thk. Abdullah b. Abdurrahmân b. Abdullah el-Cibrîn. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1413/1993.
- Zeylaî, Ebû Muhammed Fahrüddîn Osman b. Ali. *Tebyînu'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dekâik (Hâşiyetü's-Şilbî ile birlikte)*. 6 Cilt. Kahire: y.y., 1313/1895.
- Zühaylî, Muhammed. *Mevsûatü kadâyâ İslâmiyye muâsıra*. 7 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Mektebî, 1430/2009.
- Zühaylî, Vehbe. "et-Ta'kîb ve'l-Münâkaşa". *Mecelletü Mecmai'l-fikhi'l-İslâmî* 12/2 (1421/2000), 265-266.
- Zühaylî, Vehbe. *el-Muamelâtü'l-mâliyye el-muâsıra*. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 3. Basım, 1427/2006.
- Zühaylî, Vehbe. *Fetâvâ muâsıra*. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 4. Basım, 1429/2008.